

માધ્યમશી

સંપાદક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

પુસ્તક ૨]

[અંક ૪

ઓક્ટોબર : ૧૯૭૯

(પ્રકાશિત : ડિસેમ્બર, ૧૯૭૯)

અવલોકનો : પ્રબોધ પંડિતકૃત ' લૅંગ્વિજ ઇન એ પ્લૂરલ સોસાયટી :

એ કેયૂસ ઓવ ઇન્ડિઅ ' (દયાશંકર જોશી) ૧૬૧

શાંતિભાઈ આચાર્યકૃત ' હાલારી બોલી : એક ભાષા-

વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન ' (દયાશંકર જોશી) ૧૬૫

ચોમ્સ્કીકૃત ' લૅંગ્વિજ એન્ડ રિસ્પોન્સિબિલિટી'

(ભારતી માદી) ૧૭૨

બેચરદાસ દોશી સંપાદિત-અનુવાદિત ' સિદ્ધહેમ શબ્દા-

નુશાસન (ખંડ ૩, અધ્યાય ૮, લઘુવૃત્તિસહિત)

બેચરદાસ દોશી સંપાદિત-અનુવાદિત ' દેશીશબ્દસંગ્રહ '

કેશવરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત-અનુવાદિત ' અમરકોશ ' ૧૭૬

ધાટગે સંપાદિત ' એન એન્સાયકલોપીડિક ડિક્શનરી ઓવ

સંસ્કૃત ઓન હિસ્ટોરિકલ પ્રિન્સિપલ્સ '. (અંચ ૧, ૨, ૩). ૧૮૩

તેજરામ શર્મા કૃત ' પર્સનલ એન્ડ નિઓગ્રેફિકલ નેચર

ઇન ધ ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ' (હરિવલ્લભ ભાયાણી) ૧૮૫

હરિવલ્લભ ભાયાણી : ગુજરાતી આખ્યાતિક ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિચર્યા

(ક્રમશઃ)

૧૮૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

ભાષાવિમર્શ

- 'ભાષાવિમર્શ' માં ભાષાવિજ્ઞાન તથા ગુજરાતી અને ઇતર ભારતીય ભાષાઓને લગતા મૌલિક સંશોધન-અધ્યયન-લેખો, એમના અનુવાદ, ગ્રંથસમીક્ષા વગેરે પ્રકાશિત થશે.
- વર્ષનાં ૨૦૦ થી ૨૫૦ પૃષ્ઠ, ચાર અંક, અનુક્રમે જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ અને ઓક્ટોબરમાં પ્રકાશિત.
- વ્યક્તિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦૦, સંસ્થા માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૦૦; છૂટક અંકની કિંમત રૂ. ૪-૦૦
- લવાજમ, વિનિમય માટેનાં સામયિકો વગેરે મોકલવાનું સરનામું :
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ■ ટે. નં. ૭૭૯૪૭
C/o શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
- લેખો અને અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો મોકલવાનું સરનામું :
હરિવલ્લભ ભાયાણી
૯, હાઇલેન્ડ પાર્ક, ગુલબાર્ડ ટેકરો, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫
- પ્રગંધ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી

નવા વર્ષનું લવાજમ જેમણે હજુ ન મોકલ્યું હોય તેઓ તરત જ મોકલી આપે એવી વિનંતી છે.

આ ઓક્ટોબરનો અંક મોડો થયો તે બદલ સંપાદક દિલગીર છે.

ગયા અંકમાં ચોથી વૈશ્વિક સંસ્કૃત પરિષદમાં વંચાયેલા નિર્ણયો અંગે આપેલી માહિતીમાં તે પહેલાંના એક સંસ્કૃત પરિસંવાદના થોડાક નિર્ણયોનો સમાવેશ ભૂલથી થઈ ગયો છે.

પ્રકાશક : રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

C/o. શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, ર. હો. માર્ગ, અમદાવાદ-૯

મુદ્રક : કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧ ફોન : ૩૬૦૪૭૨

ભાષાવિમર્શ

ડિસેમ્બર, ૧૯૭૬

અવલોકનો

‘હિન્દુ ધર્મ એ શ્વેત સોસાયટી : એ ક્યૂસ એવ ઇન્ડિઅ’

કર્તા : પ્ર. બે. પંડિત; સાતમા દેવરાજ ઊન મેમોરિઅલ લેક્ચર્સ

—૧૯૭૫. દેવરાજ ઊન મેમોરિઅલ કમિટી, નવી દિલ્હી; પા. ૬૫. ૧૯૭૫.

આ નાનકડું પુસ્તક ત્રણ વ્યાખ્યાનોનું બનેલું છે. વ્યાખ્યાનો ક્રમેનસીએ ખરણાતર આપી શકાયાં. પુસ્તકનું નાનું કદ એમાં થયેલાં સંયોગ નિરૂપણાથી ભારીયું બને છે. હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ સમાજની મૂળભૂત વિવિધતા અને એકવિધતા ભાષાના ધરે કેવું ઇન્દ્રધનુષ સંજો છે તે આ વ્યાખ્યાનોનો વિષય છે.

‘ઇન્ડિઅ :—એ પ્રોફાઇલ ઇન મહટીલિંગ્વેલિઝમ’ (‘બહુ-ભાષિતાનો ચિતાર’)(૧-૨૦) : સરખાતમાં ભારતમાં ભાષાકુટુંબો, ભાષાઓ અને જે તે ભાષાઓના ભાષકોની સંખ્યા આપી છે. ડૉ. પંડિત કહે છે (૩) કે “ભાષાઓની આ અનેકતા અને વિવિધતા આઝાદાની નથી, આપણી સાથે એ ત્રણ હજાર વરસથી છે”. અને એમ હોવું એકદમ સ્વાભાવિક છે. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા માટે ભાષાઓની અનેકતા ક્યારેય ભારણ ન હતી. આની પ્રજા હમેશાં “વાગ્વ્યવહારના રસ્તાઓ ઊભા કરી લે છે”, અને કોઈ મુશ્કેલી અમુલ્લવતી નથી — સિવાય કે નેતાઓ કંઈ મુશ્કેલી બોલી બતાવે.

હિન્દુસ્તાનમાં ભાષાઓની અનેકતા ટકી અને ફૂલીફાલી એ માટેનું કારણ પંડિતના મતે (૯) આપણા સહિષ્ણુ સમાજની ઊંડે ઊંડેની મૂલ્યોની એકવિધતા અને બીજા માણસનાં મૂલ્યોને સ્વીકારવાની, તોડી ન પાડવાની વૃત્તિ” છે. પરંતુ, પંડિતે આપેલું બીજું કારણ કદાચ વધારે વાજબી લાગે છે. એ છે : આપણે ત્યાં “સામાજિક અને કૌટુંબિક સંબંધો ઘણી રીતે બળબી રખાય છે”, પછી ભલે પ્રદેશનું ગમે તેટલું અંતર હોય કે ગમે તે

ખીજી ભાષાનો અંતરાય હોય. “આપણા સમાજમાં કોઈ માણસ પોતાની ભાષા ત્યજી દે એ નોંધવા જેવી ખીના છે, જ્યારે પાશ્ચાત્ય સમાજમાં કોઈ માણસ પોતાની ભાષા પકડી રાખે એ નોંધવા જેવી ખીના છે.” એ પરિસ્થિતિ પણ આ ખીજી કારણથી સહેજે ઘટાવી શકાય છે. આપણે ત્યાં પણ સ્વ-ભાષાત્યાગના કેટલાક સંજોગો નજરે ચડવા માંડ્યા છે, અને તેથી પડિત અવગત છે (૧૦-૧૧).

ઘણા વખત સુધી આપણો સમાજ ખીજી બધી ભાષાને બૂંસી નાખે એવી પ્રભુ-ભાષાના ખ્યાલથી પર રહ્યો એ માટે કદાચ સહિષ્ણુતા એ મુખ્ય કારણ હોય. પડિત કહે છે તેમ પરંપરાથી આપણે જુદી જુદી ભાષાથી જુદાં જુદાં ‘રોલ’ અદા કરતા આવ્યા છીએ. આ ‘રોલ’ છે ધર્મ, કુટુંબ, પાડોશ, સરકારી સંબંધો, સાહિત્યરચના, વગેરે (૯-૧૦). જે કે વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા એ સહિષ્ણુતાનો પર્યાય નથીને, એ વિચારવા જેવું છે. સહિષ્ણુતાને એક ખીજી રીતે પણ કારણ તરીકે જોઈ શકાય : આપણા લોકો, કદાચ પશ્ચિમના લોકો જેવું ઝડપી જીવન ન જીવતા હોવાથી પોતાની ભાષાને કોઈ ખીજી માણસ જુદાં ઢાળમાં ઢાળે તો વાંધો નથી લેતા; દા.ત., શિક્ષણના માણસો સિવાય કોઈ ગુજરાતીના માધ્યમથી મરાઠી બોલે તો પણ ચાલે.

વિકાસની મતલબ કદાચ સામાજિક એકરસતા થાય; અને આવા વિકસિત લોકો જૂના સંબંધો છોડવામાં અને નવા સંબંધો બાંધવામાં કદાચ ઓછા ખર્ચકાર્ય અને તેથી ભાષા જેવા અગત્યના સાધનમાં એકવિધતાને, એકરસતાને આવકારે. સ્વતંત્ર ભારતમાં આપણે ઈચ્છીએ કે આપણી પ્રજા દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજાએ સર કરેલી વિકસિત અવસ્થાએ પહોંચે. આ કારણથી આપણી ભાષાઓને એકરસ, સ્ટાન્ડર્ડ બનાવવા આપણે વધારે તત્પર થયા છીએ.

પડિતને લાગે છે, અને તે સાચું પણ છે, કે “ભાષાઓને ‘સ્ટાન્ડર્ડ’ બનાવવા માટે વહેતાં સરકારી નાણાંથી આપણે ત્યાં ભાષાઓનું ખાઉધરાપણું — ‘એ સ્ટાયલ ઓફ કન્સ્પિક્યુઅસ કન્સર્વેશન’ — જીલું થયું છે. બનાવટી, અવાસ્તવિક શબ્દોનું લીપણ, વાંચી ન શકાય તેવાં ભાષાંતરો, ભાષાના મધ્યાકીય ટ્રસ્ટીઓ વગેરે ચલણી બન્યું છે. જે લક્ષ્ય માટે ખર્ચ થાય છે તે લક્ષ્ય આપણે હારી ગયા છીએ. નવી ‘સ્ટાન્ડર્ડ’ ભાષાઓ એટલી બધી અધારી બની છે કે પહેલી પેઢીના શિક્ષિતો માટે એ ભારણ છે અને તેઓ છેવટે શિક્ષણના મુખ્ય પ્રવાહમાંથી કાંઠે ફેંકાઈ જાય છે. નિશાળની ભાષા

અરની ભાષાથી એટલી બધી જુદી પડે છે કે વિદ્યાર્થી માટે એ નવી સંસ્કૃતિ સમાન બની રહે છે. મને લાગે છે કે આપણે નિરક્ષરતાને દૂર કરવી એને બદલે 'સ્ટાન્ડર્ડાઇઝેશન'ને આગળ કરીને ભટકી ગયા છીએ" (૧૫).

પંડિતને લાગે છે કે 'સ્ટાન્ડર્ડાઇઝેશન' એ ભાષાના તેમ જ તેના વાપરનારાઓના 'ઇવોલ્યુશન'નું પરિણામ બનવું જોઈએ. મતલબ કે લોકો સાથે અંતરે નવા સંબંધો બાંધે, વધારે ગતિશીલ-ભ્રમણશીલ બને, અને એમના માટે ભાષાને લેખિત સ્વરૂપે વાપરવાના વધારે ને વધારે અવસરો ઠીલા થાય.

આ પ્રકરણમાં રજૂ થયેલો પંડિતનો એક મુદ્દો સમજાતો નથી. એમના મતે ભૂતકાળમાં ભાષા એટલા માટે 'સ્ટાન્ડર્ડ' બનતી કે એ "નાનાં 'એલીટ' જૂથોએ સ્થાપેલાં ધોરણોને આધારે આકાર લેતી" (૧૬). વળી જૂલ બ્લોકના મતને ટાંકતાં પંડિત જણાવે છે કે "એ કોઈની પણ માતૃભાષા ન હોવાથી, અને બધાને શીખવી પડતી હોવાથી, એનું વ્યાકરણ ખૂબ જ સરળ બનતું" (૧૮). આ મુદ્દો ઉપર જણાવેલા પંડિતનાં વલણ સાથે મેળ ખાતો નથી. સામાન્ય પ્રજાથી વિખૂટા પડેલા 'એલીટ' - ગર્ભસંબો ભાષાને 'સ્ટાન્ડર્ડ' બનાવે, પછી તેમ સ્વતંત્રપણે કરે કે સરકારી મદદથી કરે તો તેમાં શું ફેર પડે ?

ભાષા-આયોજનની પુરોગામી જરૂરિયાતો (૨૧-૩૮) એ વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં પંડિત કહે છે કે "યોજનાના માણસો અને શિક્ષણના માણસોએ માંડેલાં ભાષાવિકાસનાં ધ્યેયોની વ્યાખ્યા કરવા પૂરતું હું મારા વક્તવ્યને અહીં મર્યાદિત રાખીશ". પણ હકીકતે પંડિત અહીં હિંદુસ્તાનમાં ખાસ ખાસ ભાષાઓના સ્થાન પરત્વે પોતાનો મત માંડે છે.

બહુભાષી સમાજ માટે આધુનિક સમયના સંદર્ભમાં પંડિત ભાષા-ઉપયોગના પાંચ સંદર્ભો માંડે છે (૨૨) : કુટુંબ, પાઠોશ (મનોરંજન, છાપુ વગેરે), શિક્ષણ, કામધંધો અને પ્રાર્થના. ભારતમાં બધે ઉપરના ચરના સમાજમાં વચલા ત્રણ સંદર્ભોમાં, પંડિતના મતે, અંગ્રેજી વપરાય છે. એ જ સંદર્ભોમાં નીચેના થરે પ્રદેશ અનુસાર હિંદી કે પ્રાદેશિક ભાષા વપરાય છે. વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર આમ હોય તો એ ઘણી સૂચક છે, કારણ કે પાઠોશ, શિક્ષણ અને કામધંધો એ સંદર્ભોમાં જ પહેલવહેલી સામાજિક પ્રગતિ તેમ જ પરિવર્તનની અસર વરતાય. કુટુંબ અને પ્રાર્થના એ સંદર્ભોમાં પરિવર્તનનો સ્વીકાર સહજ નથી.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૯ : ૪]

પંડિત મુજબ ભારતમાં “ અંગ્રેજીનો માતૃભાષા સાથેનો સહયાર એ માતૃભાષાના વિકાસ માટે ધણું અગત્યનું તત્ત્વ છે. ” (૨૩). ભારતીય સમાજ પોતાની દિશાઓને મોટે ભાગે અંગ્રેજી દ્વારા જ વિસ્તારે છે. વિસ્તરતી દિશાઓમાં, નવા સંદર્ભોમાં, આપણે ઘણી વખત આપણી માતૃભાષાને અજમાવી નોંધ એ છીએ. આપણી આ અજમાયશ આપણી માતૃભાષાને એતું શબ્દભંડોળ, એનાં વાક્યોનો વળાંક, વગેરેમાં વિકસવાનો અવસર પૂરો પાડે છે. પંડિત લખે છે (૨૪-૨૫) કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજીનું પ્રયોજન ઉમેરણું નથી પણ પૂરણું છે. એ આપણને એવું કંઈ નથી આપતું જેના વિના આપણે ચલાવી શકીએ, પણ એવું કંઈક આપે છે જેની આપણી પાસે મણા છે, ઊણપ છે. આપણા માટે અંગ્રેજી એ પરદેશી ભાષા નથી, પણ સહયારી - ‘ એસોસિએટ ’ ભાષા છે.

પંડિત માટે હિંદી એ ભારતની એકમાત્ર અને સાચી ‘ લિંગ્વા-ફ્રાન્કા ’ છે, અને એનો વિકાસ અને પ્રસાર એક ‘ લિંગ્વા-ફ્રાન્કા ’ની માફક જ થવો દેવો જોઈએ. હિંદીની “ શરૂઆત ‘લિંગ્વા-ફ્રાન્કા’ તરીકે થઈ, એનું શબ્દભંડોળ ખુલ્લું-‘ આપન ’ છે, એ જે તે પ્રાદેશિક ભાષાની ગમે તેટલી શબ્દસામગ્રીને અપનાવી લે છે, એની વિવિધતા - લચ્વીલાપણું ઉપહાસપાત્ર બનતું નથી, એને લોકો મોટે ભાગે રોજબરોજના વ્યવહારથી શીખે છે, અને એ આપણા અવિધિસર સંતત શિક્ષણનો એક ભાગ છે ” (૨૭). પાછળથી પંડિત ઉમેરે છે કે “ લિંગ્વા-ફ્રાન્કા ’ મોટે ભાગે વિધિસર શિક્ષણની પરિધિની બહાર જ સિખાય છે. એનું ધારણ-જતન જુદા જુદા થરે સંચારમાધ્યમો જ કરે છે, અને બહુભાષિકોના સંપર્કોની પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગિતા એ જ એનો મુખ્ય ટેકો - જીવનદોરી બની રહે છે ” (૩૬).

પ્રથમ કે પ્રાદેશિક ભાષાના શિક્ષણની બાબતમાં પંડિતનું મંતવ્ય (૩૨, ૩૭-૮) એવું છે કે વિષયનું શિક્ષણ જ ભાષાશિક્ષણ ગણાવું જોઈએ. આપણે “ ભાષાલિવ્યક્તિના વૈચિત્ર્ય (‘ એલિગન્સ ’)માં વખત ન બગાડવો જોઈએ. ભારતમાં ધરની ભાષા અને નિશાળની ભાષામાં ઘણું ઠેકાણું નોંધપાત્ર ભિન્નતા છે. છતાં, હજુ સુધી આપણે કોઈ એવા ઉપાયો તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નથી જેનાથી બાળકનું ધરની ભાષામાંથી નિશાળની ભાષામાં સંક્રમણ હળવું બને. વધારે પડતા ‘સ્ટાન્ડર્ડાઇઝેશન’ ઉપરાંત “ હળવા સંક્રમણ ” નો અસાધ્ય નિરક્ષરતા તેમ જ નિશાળ વહેલી છોડવા પાછળ કારણ છે.

‘નેગોશિએટિફ આયડેન્ટિટીઝ’ (અસ્મિતાની ખાંધછોડ)-‘હિન્દી એન્ડ ઉર્દુ’ (૩૯-૬૧) એ વ્યાખ્યાનમાં સંસ્કૃતિનાં ખીજાં વાધાંઓની જેમ ભાષા પણ કઈ રીતે લોકોને એમની અસ્મિતાને આગળ ધરવામાં મદદ કરે છે એ વિષે પંડિત લખે છે : લોકો પોતાની ભાષાલઢણને ઉગામીને અન્ય લોકોને દૂર પણ રાખે અને ખીજની લઢણ સ્વીકારીને મળતાવડા પણ બને. પંડિત અહીં (૪૨-૪૮) ભાષાપ્રયોગના એક અતિ સૂક્ષ્મ અભ્યાસનું ઉદાહરણ આપે છે, જેમાં ભાષાની લઢણોના, ભેદોના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગથી લોકો કઈ રીતે એકબીજા તરફનું પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે તેનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયાસ થાય છે. આવો અભ્યાસ સમાજશાસ્ત્રીઓને એમનાં સંશોધનોમાં ભાષાને એક સાધન તરીકે કઈ રીતે વાપરવી એ બતાવી શકે. અને એને આધારે થયેલું સમાજશાસ્ત્રીઓનું સંશોધન આપણા સમાજમાં પ્રવર્તતા બધી જાતના ભાષાકીય પક્ષપાતોને દૂર કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે.

વ્યાખ્યાનના ઉત્તરાર્ધમાં (૪૯-૬૧) પંડિત હિન્દી અને ઉર્દુની અસ્મિતાનો વિચાર કરે છે — એકબીજાના સંદર્ભમાં, જ્યાં એમને પ્રથમભાષા તરીકે મહત્ત્વ અપાય છે એ પ્રદેશોના સંદર્ભમાં અને જે લોકો આ ભાષાઓને પોતાની માતૃભાષા ગણાવે છે એ લોકોના સંદર્ભમાં. પંડિત અહીં આ ભાષાઓની સાહિત્યિક અસ્મિતાનો તેમ જ તેમની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો પણ વિચાર કરે છે. અહીં જ ફરીથી પંડિત એક ખ્યાન ખેંચે એવું વિધાન કરે છે. એમના મતે હિન્દી-ઉર્દુ જે ‘કોઈની’ (koine) કે ‘લિંગ્વા-ફ્રાંકા’ તરીકે શરૂ થઈ તે હવે ‘સ્ટાન્ડર્ડાઈઝેશન’ તરફ વળી છે, જ્યારે સંસ્કૃત જે ‘સ્ટાન્ડર્ડ’ તરીકે શરૂ થઈ તે આગળ જઈને ‘લિંગ્વા-ફ્રાંકા’ બની.

ડૉ. પંડિતના ભારતીય ભાષાશાસ્ત્ર માટે અગત્યના આ પ્રદાનને પ્રકાશિત કરાવવા માટે આપણે શ્રીમતી પંડિતનો આભાર માનવો ઘટે. સારી રીતે તૈયાર કરેલી સૂચિ (૬૩-૬૫)થી પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધી છે. થોડા સંદર્ભો અધૂરા છે, જે હવે પછીના મુદ્રણમાં સંભાળી લેવામાં આવશે એવી આશા રાખીએ.

દયાશંકર જોશી

*

હાલારી બોલી : એક ભાષાવૈજ્ઞાનિક અભ્યયન : કર્તા : શાંતિભાઈ આચાર્ય; પા. ૧૨ + ૨૪૩; પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; રૂ. ૩૦.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૬ : ૪]

૧૬૫

શાંતિભાઈનું મુખ્ય ધ્યેય અહીં હાલાર અને તેની તરતની નજીકના વિસ્તારમાં બોલાતી ગુજરાતીની લાક્ષણિકતાઓને ઉપસાવવાનું છે, માત્ર 'ઇમ્પ્રેશન' - છાપના આધારે નહિ પણ કોઈ નક્કર આધારે. સાથેસાથ સૌરાષ્ટ્રના ખીજા વિસ્તારોની લાક્ષણિકતાઓનો પણ અણસારો મળે એ એમને અભિપ્રેત છે.

આ કામ માટે શાંતિભાઈએ ત્રણ રીતે ભાષાના નમૂના મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો. મુખ્યત્વે ખેતી અને કુંભારકામની આગવી અને સંપૂર્ણ શબ્દાવલી બનાવવાનું નક્કી કર્યું. આ શબ્દાવલી પ્રકરણ ચારમાં આપી છે (૭૨-૧૮૦). ખીજું, એમણે એક પ્રશ્નાવલી બનાવી, જેમાં ટાકું, ઠંકું જેવા કેટલાક પર્યાયો વિશે સીધા પ્રશ્નો છે અને કેટલાંક વિધાનો છે, જેનો હેતુ કેટલાક વ્યાકરણી શબ્દો કે પ્રત્યયોનાં ધ્વનિમય સ્વરૂપને જે-તે સ્થળના ભાષક પાસે તે ભાષકને અણબખડાં બોલાવવાનો લાગે છે. આવા ૨૮૦ 'પ્રશ્નો' પરિશિષ્ટ તરીકે ૨૨૩-૩૧ ઉપર આપ્યા છે. ત્રીજું, એમણે હાલારના કોઈ એક ભાષક પાસેથી એ દૂકી વાર્તા અને એક દૂકડો કહેવડાવીને અને એટલી ઝીણવટથી અને આબેહુલ રીતે ધ્વનિલિપિમાં ઉતાર્યાં છે (૨૧૦-૧૭).

માહિતી મેળવવા માટે શાંતિભાઈએ સૌરાષ્ટ્રનાં ૨૨ સ્થળો પસંદ કર્યાં, જેમાંનાં ૧૬ હાલાર અને તેના તરતના નજીકના વિસ્તારનાં છે, જ્યારે બાકીનાં ૬ દૂરનાં સ્થળો છે. ખેતીવિષયક માહિતી તેમણે બધાં સ્થળોએથી મેળવી છે, દરેક સ્થળે એક ખેડૂત પસંદ કરીને. જ્યારે કુંભારકામની માહિતી સ્થળદીઠ એક કુંભાર પસંદ કરી ૧૦ સ્થળોએથી મેળવી છે. આ સ્થળો અને ભાષકવિશેષની માહિતી પ્રકરણ ચારમાં અપાઈ છે (૪૧-૭૧).

હાલાર પ્રદેશ તેમજ તેની બોલી વિશેની ઐતિહાસિક ભૂમિકા પ્રકરણ એકમાં અપાઈ છે (૩-૨૨). બોલી વિશેની માહિતી આપતાં (૧૨-૨૨) શાંતિભાઈએ ભારતીય-આર્યના કુટુંબો વિશે માહિતી આપી છે અને હાલારી વિશે થયેલાં કેટલાંક વિકાસોનાં વિધાનો રજૂ કર્યાં છે.

મારી દષ્ટિએ પુસ્તકનું અગત્યનું પ્રકરણ નકશાઓનું પ્રકરણ છે (૧૮૨-૨૦૬). શાંતિભાઈ નકશાઓ આપી શક્યા નથી, પરંતુ દરેક નકશા વિશે આપેલી માહિતી સંપૂર્ણ છે અને પા. ૪૫ ઉપર અપાયેલા નકશાને આધારે તેને સમજી શકાય છે. અહીં શાંતિભાઈ ૯૧ વાગ્ડોના આધારે સૌરાષ્ટ્રની મોજણી કરે છે. આમાંથી પંચાવન વાગ્ડો નીચે મુજબ છે :

(અહીં X, Y વેરીએબલ છે 'છોકરો', 'વાદરો', 'કાળો', 'પાણી' વ.
માટે. PN = પુરુષવચનવાચક પ્રત્યયો.)

					નકશા નંબર
દર્શક વાક્ય :	(X Y)	હું, છીએ; છે, છો; છે.			(૧૨-૧૬)
	(X બોલ-PN)	,, ,, ,, ,, ,,			(૧૭-૨૧)
	(X Y પી-PN)	,, ,, ,, ,, ,,			(૨૨-૨૬)
	(X Y-ને પકડ-PN)	,, ,, ,, ,, ,,			(૨૭-૩૧)
	(X રમ-PN)	,, ,, ,, ,, ,,			(૬૨-૬૬)
પ્રશ્નાર્થ વાક્ય :	(X રો-PN)	,, ,, ,, ,, ,,			(૬૭-૫૧)
	(X દોડ-PN)	,, ,, ,, ,, ,,			(૫૨-૫૬)
	(X રખડ-PN)	,, ,, ,, ,, ,,			(૫૭-૬૧)
ભવિષ્ય :		કરશે, કરશું; કરીશ; કરશો; કરશે.			(૩૨-૩૬)
		ગાશે, ગાશું; ગાઈશ; ગાશો; ગાશે.			(૩૬-૪૧)

અટકશે, અટકશું; અટકીશ, અટકશો; અટકશે. (૪૨-૪૬)

ટૂંકમાં, સહાયક છનાં પાંચ રૂપો (પ્રપુ-એવ, બવ; બીપુ-એવ, બવ; ત્રીપુ-એવ, બવ)
આઠ અલગ અલગ સંદર્ભમાં, $૫ \times ૮ = ૪૦$. ત્રણ ધાતુના ભવિષ્યનાં પાંચ
રૂપો, $૩ \times ૫ = ૧૫$ અને સરવાળો ૫૫. છના સંદર્ભોની સિનતા માટે
વાક્યનો દર્શક/પ્રશ્નાર્થ પ્રકાર અને ધાતુ બોલ વ. ની સ્વરવ્યંજનસંરચના
(કેનોનિકલ ફોર્મ CVC વ.) જવાબદાર છે.

હકીકતે છનાં ચાળીસે રૂપોમાં છ ની અગત્ય નથી પણ છને લાગતા
પુવ.ના પ્રત્યયોની છે. ભવિષ્યનાં ૧૫ રૂપોમાં પણ અગત્ય ભપુવ.ના પ્રત્યયોની
છે. આ પુવ.ના પ્રત્યયોનાં જુદે જુદે સ્થળે જુદાં જુદાં રૂપો વપરાય છે, જેમ કે
ભપ્રપુબવ.ના પ્રત્યય છુનાં છું, ફસું, ફસું. એવાં ત્રણ અલગઅલગ રૂપો પ્રદેશ
પ્રમાણે મળે છે.

આ ૫૫ નકશાઓને આધારે શાંતિભાઈએ તારવેલું ફલિત માત્ર
આટલું: બીપુએવ.ના પ્રત્યયનાં એ રૂપો: ઇ/ક માંથી ૬ હાલારીમાં
વ્યાપક છે જ્યારે ક સૌરાષ્ટ્રના અન્ય વિસ્તારોમાં વ્યાપક છે.
પંચાવન નકશામાંથી બીપુએવ: ઇ/ક ને લગતા નકશા ૧૯, ૨૪, ૨૯, ૪૯,
૫૪, ૫૯; ૬૪ એ સાત છે. આ સાત નકશામાંથી એક-૬૪માં નકશામાં
૬ હાલારનાં ૭૫% સ્થળોએ મળે છે, ત્રણ - ૨૪, ૨૯, ૪૯ એ નકશામાં
૬૨.૫% સ્થળોએ, અને બાકીના ત્રણ નકશામાં ૫૦% સ્થળોએ મળે છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૯ : ૪]

મને લાગે છે કે ન્યારે આ એક જ વાગ્દેવ એ હાલાર બહારનાં ૫૦% સ્થળોએ પણ મળે છે, અને કં વાગ્દેવ હાલારનાં પણ ૫૦% સ્થળોએ મળે છે ત્યારે માત્ર આટલા જ આધારે ઉપરનું તારણ કાઢવું અને વધારામાં હાલારીને અન્ય બોલીઓથી અલગ પાડવા આ લક્ષણને કારક ગણવું એ સાહસ છે. અહીં એક બીજી નાનકડી તકલીફ એ પણ છે કે બોલ અને રમ જે બે રૂપોની સ્વરબ્યંજનસંરચના, CVC, સરખી છે તે રૂપો જુદાં જુદાં પરિણામ આપે છે. બોલ સાથે એ હાલારનાં ૫૦% સ્થળોએ મળે છે ન્યારે રમ સાથે ૭૫% સ્થળોએ મળે છે. આનો બોધ મારા માટે એટલો કે બોલી-ભેદ સ્પષ્ટ કરવા જે વાગ્દેવો ઉપર આપણે મદાર બાંધ્યો તે રૂપોએ આપણને દગો દીધો.

૯૧ વાગ્દેવોમાંથી બાકીનાં ૩૬ કેટલાક શબ્દો (અર્થો, ૨૮) અને ધ્વનિઓ (૮) છે. આમાંથી ધ્વનિઓ હાલારીને ઝાળખાવવા માટે ઉપયોગી થયા નથી. ૨૮ શબ્દોમાંથી ૧૮ શબ્દો નક્કી કરાયેલાં સ્થળોમાંથી અડધાં સ્થળોએ ચકાસાયાં અને એટલે નિર્ણય કર્યા. બાકી રહેલા ૧૦ શબ્દોનાં ઉપરોક્તો વ્યાપ શાંતિલાઈ હાલારી માટે સૂચક ગણે છે, જે મોટે ભાગે વાજબી છે. પરંતુ એક બાબત ધ્યાન ખેંચે એવી છે, તે એ કે આ દશ શબ્દોમાંથી માત્ર એક શબ્દ લોથો જ ખેતીવિષયક છે, અને એક પણ શબ્દ કુલારકામવિષયક નથી. આનો મતલબ એ થયો કે આ બે પ્રકારની શબ્દાવલીઓ હાલારીને બીજી બોલીઓથી અલગ તારવવામાં જરા પણ મદદ-કારક થઈ ન કહેવાય. અહીં એ ઉમેરવું પણ ઘટે છે કે શાંતિલાઈએ આપેલાં “ક્ષેત્રકાર્યની નક્કર ભૂમિકા ઉપર આધારિત” પંદર (૩+૫+૭) લક્ષણો (૨૧૮-૨૧)માંથી એક પણ લક્ષણ વાગ્દેવોના વ્યાપના નક્કશાઓમાંથી દર્શિત થતું નથી.

આપણે પ્રશ્નાવલીનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવામાં આવ્યો તે સ્પષ્ટ મળ્યું નથી. અને ખાસ કરીને કયા કયા પ્રશ્નો કયા કયા મુદ્દા વિશે કામમાં આવ્યા એ અંગે થોડું પરિચયાત્મક લખવાની જરૂર હતી. કેટલાક પ્રશ્નો અલગલગ સીક્રી રીતે મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરે છે, જેમ કે છેલ્લો પ્રશ્ન છેલ્લો પ્રશ્ન લખાતી જે ખાસિયતને સ્પર્શે છે તે ખાસિયત શાંતિલાઈએ ધારી છે એ કરતાં વધારે અટપટી છે. શાંતિલાઈએ જ આપેલા મોડેલ ઉપર આપણે એક પ્રશ્ન બનાવીએ :

એક જગ્યાએ A અને B બેઠલા હોય અને એક C બેઠેલો હોય ત્યારે C-ને બોલાવવા A નીચેના વાક્યોમાંથી કયું વાક્ય-B-ને કહેશે ?
પેલા માણસને બોલાવો/ઓલ્યા માણસને બોલાવો. એ માણસને બોલાવો.

આ પ્રશ્નનો આદેશ ઉપરથી જ કોઈ એક જવાબ ન આપી શકાય તેમ જ આપેલો જવાબ, ઓલ્યા સિવાય, કોઈ બોલીવિશેષતું સૂચન ન કરે. A B-ને આદેશ આપે એની તત્કાલપૂર્વે જો A અને B માટે C પ્રસ્તુત હોય તો “ એ માણસને બોલાવો ” એમ કહેવાશે, નહિ તો “ પેલા માણસને બોલાવો ” એમ કહેવાશે. આ ‘ તત્કાલપૂર્વે પ્રસ્તુત ’ પ્રશ્નમાં વણવું સહેલું નથી. આ મર્યાદા છે પ્રશ્નોના આધારે ભાષાની વાસ્તવિકતા કે લાક્ષણિકતાને ઉપસાવવાની. ખીજા બાજુ માત્ર નિરીક્ષણોની મર્યાદા છે માનવી-નબળાઈની. ન ક્યાં હોય એવાં નિરીક્ષણોનો હવાલો દેતાં કોઈને કેમ રોકી શકાય ?

ચાં/પળે વિરુદ્ધ ત્યાંના પ્રશ્નને જોશી (૧૯૭૪:૩૬-૩૭)માં ચર્ચો છે. એ વખતે એવી માહિતી હતી કે શાંતિભાઈ ચાંથી અવગત નથી. પણ અહીં પુસ્તકમાં હાલારી બોલીના નમૂનામાં (૨૧૦-૧૭) ચાં, ન્યાં કે પળે (નકશો ૬૨) નહિ પણ ચાં અને ત્યાં જ મળે છે. ‘ તે સ્થળે ’ જેને શાંતિભાઈ એ જાં, ન્યાં અને પળે નો અર્થ કહ્યો છે એ અર્થમાં ચાં બે વાર અને ત્યાં એક વાર વપરાયું છે. શાંતિભાઈ ચાં ને બદલે ન્યાં ને ‘ માન્ય હાલારી ’નું રૂપ ગણીને આગળ ચાલ્યા લાગે છે. આપેલા નમૂનામાં ચાંની જગ્યાએ જાં કે પળેને બેસાડી જોયું હોત તો શાંતિભાઈને આ રૂપોની અસમાંતરતા તરત સમજાઈ હોત. દૂંકમાં, ન્યાં/જાં વિરુદ્ધ ચાં/પળે તે જ વિરુદ્ધ પેલું/ઓલ્યુંની અસમાંતર છે.

શાંતિભાઈ જણાવે છે (૨૨૦) કે હાલારીમાં જાં/તેને બદલે જ છે. પરંતુ મારી જણ મુજબ માન્ય ભાષામાં પણ હજુ દુનિા તેની સાથે રું. સંબંધ છે તે સ્પષ્ટ થયું નથી. મોટે ભાગે પ્રશ્ન કદાચ શેલીનો હોય. પણ કેટલાક એવા સંદર્ભો હોઈ શકે જેમાં જાં અને તેની અદલાબદલી ન થઈ શકે. જેમ કે “ જે-તેને નોતરો નહિ ” જેવા વાક્યમાં તેની જગ્યાએ જાં તો હાલારીમાં જ વપરાશે કે ન માન્ય ભાષામાં જ.

શાંતિભાઈ મુજબ (૨૨૨) સુરેન્દ્રનગર/ધોળકા-ધંધુકાના વિસ્તારમાં લઘુપ્રચલન યતી બહુલતા જણાઈ. પરંતુ તેમણે આપેલી માહિતીથી આ લાક્ષણિકતા એ જ વિસ્તારની સાથે સાંકળી શકાય તેમ નથી. ઉપરાંત આ લક્ષણ ખાસ સંદર્ભોમાં આવતું લાગે છે : (૧) સીધિંજ સૂચવવા અને એટલે

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૬ : ૪]

૧૧૬

ભા. ૨/૨

ભેદક રીતે-હાયલ, માયલ, સંબેયલ; કાયલ (ખેતરને ફરતી) : કાલ (શરડીનો), માયલ (સાડલા ઉપર ઢાપેલી) : માલ (રાધેનો), કયલ (ખોદવાની) : કસ (વાદળાનો). ખીજે પણ કેટલેક ઠેકાણે યનું ખાસ પ્રયોજન હોવાની શક્યતા છે, જેમકે ૬ કાયમ ન આવે (=એ ન ચાલે) : ૬ કામ ન કરે. (૨) બ્યારે ઉપાંત્ય અક્ષર વ્યંજનથી બંધ થતો હોય ત્યારે તે બંધ કરતા વ્યંજન પહેલાં : કાયત્રો પાયકવો, ગોયહલા, મામેયુજવો. આ નિયમ જો કે શાંતિભાઈ એ આપેલ સ્યમેરવોને અને સમીક્ષકે સાંભળેલ બચ્નેવીને સમજાવી શકતો નથી.

શાંતિભાઈના ધ્વનિવર્ણન માટે નીચે મુજબ કહેવાનું છે : ક અને સ્ને ઉચ્ચાર એક જ સ્થાનમાં થતો નથી. સ્નું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ કરવા પ્રાયોગિક સાધનોની આવશ્યકતા છે. પરંતુ એટલું કહી શકાય કે સ્ એ હ્રોનો વિરોધી અથોષ છે, જેનો એક પુરાવો શાંતિભાઈ એ સૂચવેલ આ બે ધ્વનિઓની મુક્ત અદલાબદલી-‘ કૌ વેરિએક્શન ’માં છે. સ્ સ્વરતંત્રીજન્ય સંધર્ષી અથોષ છે, બ્યારે હ સ્વરતંત્રીજન્ય સંધર્ષી ઘોષ ધ્વનિ છે. ય અને ષ નો ૬ અને ૮ સામેનો વિરોધ બતાવવા શાંતિભાઈ સીઝો : સ્યો અને વાઝડું : વઝડું એવાં યુગલો આપે છે. પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે ગુજરાતીમાં, કોઈ પણ ખોલીમાં, ખોલચાલમાં સ્વરોની આનુપૂર્વીવાળા શબ્દો કેટલાં ? ખીજી રીતે, સીઝો અને વાઝડુંનો ઉચ્ચાર હકીકતે સીચો અને વાઝડું નથી એની શું ખાતરી ?

ભેદકતાના પ્રશ્નને તપાસતી વખતે એક બાબત એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે ધ્વનિઓનો ભાષામાં જેમ ભેદકતા સિદ્ધ કરવા ઉપયોગ થાય છે એ જ પ્રમાણે એકબીજાનું ઉચ્ચારણ સિદ્ધ કરવા પણ ઉપયોગ થાય છે. ઘણાએક વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ કોઈ એક સ્વરના ઉચ્ચારણ સિવાય સિદ્ધ ન થઈ શકે. પરંતુ ઉચ્ચારણ એની આગળ કે પાછળ સ્વર મૂક્યા વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે. જેને મૂળભૂત ભાષાપ્રયોગો કહેવાય એવા પ્રયોગોમાં નાસિક્યનો ઉપયોગ કોઈ એક મુખપથે કરાતા ધ્વનિ વિના સ્વતંત્રપણે ન થઈ શકે. ‘હા’ અને ‘ના’ અર્થના સંડઅં અને અંનંડાં જે મોઢું બંધ કરીને ખોલાય છે તે મૂળભૂત ભાષાના પ્રયોગો નથી ગણાતા. આમ હોવાથી આવા એક-બીજાના ઉપજતી ધ્વનિઓ માટે શબ્દયુગલો આપી ‘પેરિએમેટિક’ વિરોધ સિદ્ધ કરવાથી કંઈ વિશેષ સરતું નથી. મુક્તસ્થાની અનુનાસિક [૦] અવસ્થાને આવતો નથી એમ કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી. એ અંત્ય કે મધ્ય સ્થાને પણ નથી આવતો. એ હમેશાં સ્વર સાથે જ આવે છે. એ માત્ર ઉચ્ચારણના

૧. ‘અહીં’ ડ (અવગ્રહ) = ? (‘એટલે સ્ટોપ’)

અર્થમાં જ નહિ પણ ખીજી રીતે પણ મુક્તસ્થાની છે. ગુજરાતીની કોઈ પણ બોલી માટે એમ કહી શકાય કે અનુનાસિક જ, એટલે કે જં, હંમેશાં સંયુક્ત કે ખેવડા વ્યંજન પહેલાં જ આવે છે. જ્યારે અન્ય સ્વરોમાંની અનુનાસિકતાની, પછીના વ્યંજન ઉપર કોઈ અસર થતી નથી. મતલબ કે કંઠ, રંગ, વંખમાં ખીજે વ્યંજન લાંબો છે અને એનું નાસિકયપણું સ્થાનનિયત છે તેમ જ કાંઠો, જાંઘરો વગેરેને કાંઠો, જાંઘરો કહેવા તે, ન હોય ત્યાં પણ ઉપઘટકો જોવા જેવું છે. આમ હોવાથી અનુનાસિક |૦|ને કોઈ ઉપઘટક નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

છેવટે, શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈએ (કુલપતિજનો આવકાર) આપણા ખેતીનિષ્ણાતોની કદાચ અજ્ઞાતાં સારી રમૂજ કરી છે. આપણા ખેતીનિષ્ણાતો આપણા ખેડૂતો સાથે વાતો કરે ત્યારે કોઈ લાપાશાસ્ત્રીએ દુભાષીઓ બનવું પડે તેવી દશા આવી લાગે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક શાંતિભાઈની પીએચ. ડી. થીસિસની આવૃત્તિ છે. અને તેથી તેમાંની ઘણી મર્યાદાઓને માર્ગદર્શનની મર્યાદાઓ તરીકે ઘટાવી શકાય. ખાસ કરીને શાંતિભાઈએ અનુસરેલો ધ્વનિતંત્રનો વિભાવ. આ વિભાવ અને ગુજરાતી માટે થયેલા તેના ઉપયોગની થોડી ચર્ચા જોશી (૧૯૭૪:૩૫-૩૬)માં થઈ છે. મહાપ્રાણ તત્ત્વની તે વખતની સમજણ હજુ હમણાં સુધી અન્ય ભારતીય ભાષાઓ ઉપર કામ કરતા સંશોધકો ઉપર વરતાઈ છે. શાંતિભાઈ આ સમજણ સામે મક્કમ રહ્યા છે તે ઉલ્લેખનીય છે, અને તેથી પણ વધારે ઉલ્લેખનીય છે શાંતિભાઈની તેમણે કરેલાં નિરીક્ષણો તરફની નિષ્ઠા. આવા કામમાં નિરીક્ષણોને તારણોની દિશામાં ઢાળવાની વૃત્તિથી અચવું કપરું છે. શાંતિભાઈ બચ્યા છે તે સ્પષ્ટ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક ગુજરાતની કોઈ પણ બોલી વિશેનો વિસ્તૃત પ્રયાસ છે અને તેથી આવકારદાયક છે. પુસ્તક તેમાંની ખેતી અને કુંભારકામ વિષયક સામગ્રીને લીધે માનવવિદ્યાના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી ઠરશે.

ગુજરાતીના ક્ષેત્રે ‘ફિલ્ડવર્ક’નો શાંતિભાઈનો અનુભવ અદેખાઈ ઉપજાવે તેવો છે. અને તેથી તેઓએ જે માહિતી એકઠી કરી છે અને કરી રહ્યા છે તે ગુજરાતીના અભ્યાસીઓ માટે એક અમૂલ્ય થાપણ બની રહેશે.

સંદર્ભ

જોશી દ. મો. ૧૯૭૪: ‘બોલીવિજ્ઞાન અને ગુજરાતની બોલીઓ’
(ડૉ. યોગેન્દ્ર ધી. વ્યાસ)ની સમીક્ષા, ‘ગ્રંથ’ (ડિસેમ્બર) ૧૩૨:૩૪-૩૭.
દયાશંકર જોશી

*

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૯ : ૪]

૧૭૧

નોમ ચોમ્સ્કીકૃત 'લૅંગ્વિજ એન્ડ રિસ્પોન્સિબિલિટી'*

ફ્રાન્સના ભાષાવિજ્ઞાની મિત્સોઉ રોનાનો ચોમ્સ્કી સાથેનો વાર્તાલાપ પુસ્તકાકારે ફ્રેન્ચ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયો તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ 'લૅંગ્વિજ એન્ડ રિસ્પોન્સિબિલિટી' એ નામે ૧૯૭૯માં પ્રસિદ્ધ થયો. ભાષાવિજ્ઞાનના વિકાસની આજની ઘડીએ થઈ રહેલી પ્રવૃત્તિ સાથે આ પુસ્તકને કોઈ સીધો સંબંધ નથી, પરંતુ ચોમ્સ્કીના પોતાના આજના વિચારો અહીં રજૂ થયા છે.

ભાષાવિજ્ઞાનને એમણે રાજકારણ અને સમાજવિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં મૂક્યું છે. એમના માનવતાવાદી વિચારો કેવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે તે જોવાની તક આપણને ફરી એક વાર મળે છે. એઓ માને છે કે મનુષ્યની ભાષાને - એના સમગ્ર અસ્તિત્વની વિશિષ્ટતાને - સમજવાનો પ્રયત્ન કરનાર ભાષાવિજ્ઞાની, એની એ સમજણને એક બુદ્ધિજીવી તરીકે સામાજિક જવાબદારી અદા કરવા માટે ન વાપરે તો એની એ સમજણ વ્યર્થ છે.

'ભાષાવિજ્ઞાનનો ખીજાં સામાજિક વિજ્ઞાનો સાથે સંબંધ કેટલો?' એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ચોમ્સ્કી કહે છે કે ભાષાવિજ્ઞાનને મનોવિજ્ઞાન સાથે સંબંધ છે એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. ઊલટું ભાષાવિજ્ઞાન એ મનોવિજ્ઞાનનો એક ભાગ છે. મનોવિજ્ઞાનીઓ એમ માનતા હોય કે મનુષ્યની ગ્રહણશક્તિનો કે જ્ઞાનને આત્મસાત્ કરવાની શક્તિનો અભ્યાસ એની ભાષા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિને ધ્યાનમાં લીધા વિના થઈ શકે, તો તે ભ્રમ છે. ભાષાવિજ્ઞાનને પણ જ્ઞાનતંત્રવિજ્ઞાનીય સંશોધનો વિના ચાલે નહિ. મનુષ્યની જ્ઞાનાત્મક શક્તિની વ્યવસ્થાને સમજવી જ પડશે. મનોવિજ્ઞાની જે ગંભીરતાથી કોઈ અભ્યાસ કરવા માગતો હોય તો મનુષ્યે જે ક્ષેત્રમાં સૌથી ઉત્તમ પરિણામો જન્માવ્યાં હોય એ ક્ષેત્રને - ભાષાને - અવગણીને એ ચાલી શકશે નહિ.

ચોમ્સ્કીને આજના સમાજવિજ્ઞાનીય ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રવાહો આશાજનક લાગતા નથી. આજના સમાજવિજ્ઞાનીય ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ચોમ્સ્કીએ કરેલા ભાષાના આદર્શીકરણનો વિરોધ કરે છે. ચોમ્સ્કી માને છે કે એ લોકોના પ્રયત્નો રસપ્રદ અને ઉપયોગી હોવા છતાં કોઈ ભાષાકીય સિદ્ધાંત રજૂ કરી શકતા નથી. લેખોવ અને બર્નસ્ટાયૂનના પ્રયત્નો ભાષાના બુદ્ધિવાદી અભ્યાસમાં ગણાય નહિ. જે લોકો ભાષાના આદર્શીકરણનો વિરોધ કરે છે,

* પ્રકાશક : ઍનિયઅન બૂક્સ, ન્યૂયોર્ક, ૧૯૭૯

તે લોકો એક રીતે બુદ્ધિવાદનો જ વિરોધ કરે છે. કોઈ પણ વિષય પ્રત્યેનો વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સામાન્ય તત્ત્વ તારવીને આદર્શીકરણ તરફ તો લઈ જાય.

મનુષ્યની વિચાર દ્વારા જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિને પણ એક મર્યાદા હોય છે. ચોમ્સ્કીનું કહેવું છે કે મનુષ્યની જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શક્તિને સમજવી હોય તો એની લાપાતો અભ્યાસ જરૂરનો છે. લાપા જેવું સમૃદ્ધ અને સંકુલ બંધારણ બધા મનુષ્યો એકસરખી રીતે આત્મસાત્ કરી શકે છે એ હકીકત ‘જ્ઞાનપ્રાપ્તિ શું છે’ તે સમજવા માટે ઉપયોગી નીવડે. જે લોકો અનુભવવાદી હોઈ એમ માનતા હોય કે આપણે અનુમાન ઉપર આધાર રાખીને શીખીએ છીએ તો તે લોકો મોટી ભૂલ કરે છે. માનવીય વર્તનનો અભ્યાસ હજી સરખી રીતે થયો નથી. કોઈ પણ સામાજિક વિજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત મનુષ્યના વિકાસ અને પ્રગતિને લક્ષ્યમાં લે જ. ચોમ્સ્કી ચાલ્સ એન્ડર્સ પીઅર્સના વિચારો સાથે સહમત છે. એમણે ‘એન્ડર્સન’ની વાત કરી છે એમનું કહેવું છે કે મનુષ્યના જ્ઞાનનો વિકાસ એ કોઈ નિગમન-પદ્ધતિ (‘ડિડક્શન’) ઉપર આધાર રાખતો નથી, અથવા તો કોઈ અનુમાન-પદ્ધતિ (‘ઇન્ડક્શન’) ઉપર પણ તે આધાર રાખતો નથી. ‘એન્ડર્સન’ એ અનુમાન અને નિગમન કરતાં જુદા પ્રકારની પદ્ધતિ છે. મનુષ્યની જ્ઞાન-પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા એક જાતનું ‘એન્ડર્સન’ છે. ચોમ્સ્કીનો મુદ્દો આ છે : ‘લાપાપ્રાપ્તિનો અભ્યાસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય ગણવે પડે’. એમને મતે તત્ત્વજ્ઞાનના કે ફિલસૂફીના જુદા જુદા પ્રવાહો જ્યાં સુધી ‘મનુષ્ય’ અંગે કોઈ સૈદ્ધાંતિક ઉપપત્તિ રજૂ કરતાં ન હોય ત્યાં સુધી નકામા બની રહે. માર્ક્સની વિચારધારાના સંદર્ભમાં ચોમ્સ્કી કહે છે કે મનુષ્યજીવન અને એનાં સમાજલક્ષી પરિબળોનો અભ્યાસ કરતી આ વિચારધારા છે, અને એને રાજકારણનાં કેટલાંક બળોએ વાદ (‘ઇઝમ’) જેવી કે ‘ચર્ચ’ જેવી આર્થિક રીતે પળાતી પ્રવૃત્તિ બનાવી મૂકી છે. એમને જ્ઞાનના ક્ષેત્રનો તટસ્થ-પણે અભ્યાસ કરવો હોય એમને આવા વાદ સાથે નિસ્પત ન હોય. આસા કમ્પેર, થોમસ કૂન જેવાના અભ્યાસો તટસ્થપણે થયેલા હોવાથી વધુ મહત્વના ગણવા પડે. ફ્રાન્કોની સાથે સંમત થતાં તેઓ કહે છે કે મનુષ્યપ્રકૃતિનો અભ્યાસ (એના ઇતિહાસ કે સમાજથી પર રહીને) વૈજ્ઞાનિક રીતે થઈ શકે. મનુષ્યલાપાનો અભ્યાસ વૈજ્ઞાનિકતાની ઘણી નજીક ગયેલો હોવાથી મનુષ્ય-પ્રકૃતિ ઉપર પ્રકાશ નાખવામાં મદદરૂપ નીવડે.

‘બંધારણવાદ’ કરતાં ચોમ્સ્કીનો અભિગમ કઈ રીતે જુદો પડે ? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહ્યું છે કે વ્યાકરણને એક તાર્કિક પાયો

અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ હોય એ જરૂરનું છે. પણ એથી ય વધારે જરૂરનું-
તો એ કે વ્યાકરણ સૂચક, સ્કુટ કરે એવું હોવું જોઈએ. વ્યાકરણમાં ભાષાના
તત્ત્વને સમજાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. ગર્ભિત એવા ભાષાના મુદ્દાઓને
સ્પષ્ટ કરી સમજાવવા એ મહત્ત્વનું છે. ગર્ભિત બંધારણ અને અમૂર્ત સિદ્ધાંતો
શોધવા એ એક જાતની સર્જનાત્મક સિદ્ધિ છે. ચોમ્સ્કી કહે છે કે વર્ણના-
ત્મક અને બંધારણવાદી વ્યાકરણોએ જેમ ભાષાની હકીકતોને વ્યવસ્થિત
રીતે રજૂ કરી તેમ એમનું 'જનરેય્ટિવ' વ્યાકરણ પણ કરે જ; પરંતુ એમનું
ધ્યેય તદ્દન જુદું છે. એમને તો ભાષાની સર્જકતાને સમજાવવી છે. મનુષ્ય
જે બાબતમાં સ્વજન નથી એવું એનું ભાષાજ્ઞાન અને એની આંતરસંજ્ઞા એની
આવી સર્જકતા માટે જવાબદાર છે. આથી 'જનરેય્ટિવ' વ્યાકરણની પહેલી
નેમ તો આ 'જ્ઞાન' શું તે શોધવાની છે. બીજી નેમ ભાષા અંગેનો સૂચક
સિદ્ધાંત રજૂ કરવાની છે. ત્રીજી નેમ છે મનુષ્યને વિશિષ્ટ જાતિ તરીકે મળેલી
ભાષાપ્રાપ્તિની શક્તિ એ એક જીવવૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા છે તે સ્થાપિત કરવાની.

'જનરેય્ટિવ' વ્યાકરણમાં આવતી 'ટ્રેન્સફોર્મેશન'ની પ્રક્રિયાને સમ-
જાવતાં ચોમ્સ્કી કહે છે કે હેરિસની ટ્રેન્સફોર્મની વિભાવના એમની વિભાવના
કરતાં તદ્દન જુદી છે. હેરિસે તો વાક્ય-વાક્ય વચ્ચેના સંબંધને 'ટ્રેન્સફોર્મ'
વડે સમજાવ્યો છે અને દરેક 'ટ્રેન્સફોર્મ' એકબીજાથી સ્વતંત્ર પ્રક્રિયા છે.
જ્યારે ચોમ્સ્કીના વ્યાકરણમાં 'ટ્રેન્સફોર્મેશન' એ નિયમોની વ્યવસ્થામાં
આવતા એક પ્રકારના નિયમો છે અને સમગ્ર વ્યાકરણનો એ ભાગ છે. એમનું
'ગાણિતિક ભાષાવિજ્ઞાન' એ રૂપબદ્ધતાની ખોજના પરિણામરૂપે પ્રાપ્ત થયું
છે. રૂપબદ્ધતાની સાથે જોડાયેલી અમૂર્ત વિશિષ્ટતાઓ શોધવા માટે તેમને
ગણિતવિજ્ઞાનનો આશરો લેવો પડ્યો.

ચોમ્સ્કીના 'જનરેય્ટિવ' વ્યાકરણને શરૂઆતમાં તો કોઈ સ્વીકારવા
તૈયાર ન હતું. મોરિસ હોલેએ એમને સૌથી વધુ ઉત્સાહિત કર્યા. બાકી
બહુમંત્રીલિંગન ભાષાવિજ્ઞાનીઓમાંથી માત્ર બ્લોક અને હનિંગ્સવાલ્ડે એમના
કાર્યમાં થોડો રસ દાખવ્યો હતો. એમના પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓમાં સૌથી વધુ
તેજસ્વી ફ્લીમા, લીઝ, ફાડર, કાસ, પોસ્ટલ વ. હતા. આ બધા એક
પ્રોજેક્ટમાં કામ કરતા હતા. ૧૯૬૦ની આસપાસ 'સ્ટેન્ડર્ડ ચિયરી'ને
જન્મ થયો, એની સાથે 'ટ્રેન્સફોર્મેશન' વ્યાકરણનો બીજો તબક્કો શરૂ
થયો. 'અર્થનિષ્ઠ ઘટક'નું એક વિશિષ્ટ સ્થાન ચોમ્સ્કીએ તેમના સિદ્ધાંતમાં
સ્વીકાર્યું અને રજૂ કર્યું. કેટલાકને મતે એમના પહેલા મોડેલમાં 'અર્થ'ને

સ્થાન ન હતું; પરંતુ ચોમ્સકી આનો ધન્કાર કરે છે. એઓ કહે છે કે વ્યાકરણને રૂપબદ્ધ કરીને મૂકવા જતાં અમુક હદે 'અથ' ને દૂર રાખવો પડ્યો હતો. પરંતુ આથી એ વિચારોને 'વાક્યતત્ત્વની સ્વાયતતા' કહી શકાય નહિ. એમનું કહેવું છે કે એમના ૧૯૫૫ અને ૧૯૫૭ નાં લખાણોમાં એમનો પ્રયત્ન વાક્યોના અર્થઘટનને ભાષાકીય સ્તરોવાળી વ્યવસ્થા દ્વારા રજૂ કરવાનો જ હતો - આ ઘણા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ સમજ્યા જ નહિ. પાછળથી 'અર્થઘટનાત્મક સિમેન્ટિક્સ' અને 'જનરેટિવ સિમેન્ટિક્સ' એવા બે પ્રવાહો આ મતભેદમાંથી ઊપજ્યા. ચોમ્સકીએ 'સ્ટેન્ડર્ડ' થિયરી 'માં કહ્યું હતું કે 'અર્થ' નો સંબંધ 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' સાથે છે, પરંતુ પાછળથી તે જેકેન્ડોનાં કેટલાંક સૂચનો ઉપરથી ચોમ્સકી એમ માનવા પ્રેરાયા છે કે 'સર્ફિસ સ્ટ્રક્ચર' અર્થઘટનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ નવા વિચારોને 'એક્સ્ટેન્ડેડ સ્ટેન્ડર્ડ થિયરી' નામ એમણે આપ્યું. હવે 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' એ 'બેથ્સ કમ્પોનન્ટ' માંથી નીપજે અને 'ટ્રેન્સફર્મેશન' ના નિયમો વડે 'સર્ફિસ સ્ટ્રક્ચર' ને પણ એક તર્કબદ્ધ સ્વરૂપ (અર્થાત્ જેમાં તર્કવિજ્ઞાને સૂચવેલા કેટલાક સંબંધો અર્થઘટન કરવામાં ભાગ ભજવતા હોય તેવું) હોય. કેટલાક હજી પણ ચોમ્સકીના વિચારોને સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યા નથી તેનું એમને દુઃખ છે. કેટલાક એમના 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' ને હેકિટ અને વિટ્ગેન્સ્ટાઇનના 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' સાથે મૂકે છે. કેટલાક માને છે કે ચોમ્સકી બધી ભાષાઓના 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' માં કશુંક સામ્ય જુએ છે અને તેથી આ 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' ને તેઓ અવિકાર્ય ('ઇન્વેરિઅન્ટ') ગણે છે. આ બધું ચોમ્સકીને નવાઈ પમાડે છે. એમનું કહેવું છે કે જે હોકો ભાષાનો અભ્યાસ મૂળ સુધી જઈ ને કરતા નથી તે હોકો જ આની સામક સ્થિતિમાં મુકાય છે.

છેલ્લે તેઓ પોતાની એક મહત્વની ઉપપત્તિ ઉપર આવે છે : જે રીતે મનુષ્યબાળક એકસરખી રીતે કોઈ પણ દેશકાળમાં ભાષા પ્રાપ્ત કરે છે તે જોતાં કહેવું પડે કે એની આ એકસરખી સ્થિતિનું કારણ જીવવૈજ્ઞાનિક હોવું જોઈએ. અર્થાત્ એ વૈશ્વિક કે સાર્વત્રિક હોવું જોઈએ. ભાષાપ્રાપ્તિનું કારણ જોધવા જતાં જો આટલું સ્વીકારીએ તો કહેવું પડે કે વૈશ્વિક (સાર્વત્રિક) વ્યાકરણ જેવું કશું હોવું જોઈએ. ચોમ્સકીએ આ વિષય ઉપર ઘણા ક્રાંતિકારક વિચારો રજૂ કર્યા છે. વૈશ્વિક વ્યાકરણની ઉપપત્તિ મનુષ્યના માનસિક ગણક્યંત્ર ('કમ્પ્યુટર') માટેનું મોડેલ રજૂ કરે છે. આ અંગે પણ ઘણી ઝેરસમજો ફેલાતી રહી છે. કેટલાક માને છે કે ચોમ્સકી એક વૈશ્વિક ભાષાના અસ્તિત્વની વાત કરે છે તો ઘણા માને છે કે વૈશ્વિક વ્યાકરણ એટલે 'ડીપ

‘સ્ટ્રક્ચર’ અને ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ એટલે તર્ક-આધારિત ઉદ્દેશ્ય-વિધેય-સંબંધ રજૂ કરતો પૂર્વપક્ષ. સાચી રીતે વૈશ્વિક વ્યાકરણ એ એક ‘મેટાથિઅરી’ છે, જ્યારે ‘ડીપ-સ્ટ્રક્ચર’ તો એક વિશિષ્ટ ભાષાના વ્યાકરણમાં આવતું સ્તર છે. વૈશ્વિક વ્યાકરણ એટલે વ્યાકરણ નહિ પણ વ્યાકરણનો સિદ્ધાંત. જ્યાં સુધી આવી ‘મેટાથિઅરી’ રજૂ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જુદી જુદી ભાષાઓનાં વર્ણનોનું કશું મહત્ત્વ ન હોય.

અને છેલ્લે ફરીથી ચોમ્સ્કી કેટલાક સમાજવિજ્ઞાનીય ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ કરેલી એમના ભાષાના આદર્શીકરણની ટીકાંતો જવાબ આપે છે. એમનું કહેવું છે કે ‘ભાષા એટલે શું?’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં આપણે એમ કહીએ કે અમુક રાજકારણ, અમુક સમાજ જે સીમાડાઓ ઊભા કરે તે સીમાડાઓની વચમાં રહેતા મનુષ્ય જે બોલી વડે વ્યવહાર ચલાવે તે ભાષા! અર્થાત્ ભાષા એ એક બોલી છે - જેને પોતાનાં ભૂમિદળ, નૌકાદળ હોય! સમાજવિજ્ઞાનીય ભાષાવિજ્ઞાની આજની આવી દુઃખજનક પરિસ્થિતિને ભૂલી ન શકે. ભાષા જે આવી રીતે રાજકારણનું ‘રમકડું’ પણ બની શકે તો એની સામાજિક વિશિષ્ટતાઓનો અભ્યાસ મનુષ્યની જ્ઞાનાત્મક શક્તિ ઉપર કઈ રીતે પ્રકાશ નાખી શકે? અને જે અભ્યાસ સૂચક એવો સિદ્ધાંત રજૂ ન કરી શકે એવા અભ્યાસનું મહત્ત્વ કેટલું? લોકોએ અને રોસે કરેલી એમની ટીકાના અનુસંધાનમાં ચોમ્સ્કીએ આ વિચારો મૂક્યા છે. એ લોકોનો એવો કોઈ ધ્યાન ખેંચે એવો સૈદ્ધાંતિક ફાળો નોંધાયો નથી એમ એઓ મક્કમપણે માને છે.

આ પુસ્તક બે ભાગમાં વહેંચાયું છે. બન્ને ભાગમાં રજૂ થયેલા એમના વિચારોને સંક્ષિપ્તરૂપે અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯૭૯ જેટલા નવા અને છતાં ચોમ્સ્કી જેટલા જ જૂના હોવાથી આ વિચારો વર્ણનોંખ્યા રહી જાય તો ચાલે નહિ.

ભારતી ગ્રાંથી

૧. સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (ખંડ ૪, અધ્યાય ૧૮, લઘુવૃત્તિસંહિત)
(= પ્રાકૃત વ્યાકરણ) : સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક : પંડિત બેચરદાસ દોશી; ૧૯૭૮; પૃ. ૧૬+૫૧૨; કિંમત રૂ. ૨૫.
૨. દેશીશબ્દસંગ્રહ : સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક : પંડિત બેચરદાસ દોશી; ૧૯૭૪; પૃ. ૩૬+૨૯૮+૪૩૬+૨૫૮. કિંમત રૂ. ૩૫.

૩. અમરકોશ : અનુવાદક : કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી (ખાંભણિયા); ૧૯૭૫;

પૃ. ૧૬+૬૮૮; કિંમત રૂ. ૨૦

ત્રણેય ગ્રંથનું પ્રકાશક : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ—ગુજરાત રાજ્ય.

૧. અનુવાદોની અર્થાદિત ઉપયોગિતા—

યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડે સંસ્કૃતપ્રાકૃત શબ્દકોશ અને વ્યાકરણને લગતાં પુસ્તકોના આ અનુવાદો તૈયાર કરાવવાનું નક્કી કરતી વેળા એ અંગે સરખી રીતે કશો વિચાર કર્યો હશે ખરો? મૂળ પુસ્તકો મહત્વનાં હોવા વિશે કે અનુવાદોની વિદ્યતા વિશે કશી શંકા નથી. પ્રશ્ન આ અનુવાદો કેને માટે તૈયાર કરાવાયા છે અને બોર્ડના કાર્યક્ષેત્રમાં એનો સમાવેશ કઈ રીતે થઈ શકે તે છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના યુનિવર્સિટી-કક્કાના વિદ્યાર્થીઓ માટે બોર્ડે કોઈની પાસે સ્વતંત્રપણે, ઔદ્યુનિક પદ્ધતિએ પ્રાકૃત વ્યાકરણ કે સંસ્કૃત શબ્દોનો અને દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દોનો કોશ તૈયાર કરાવે તે સમજી શકાય. અથવા તો પિશેલના પ્રાકૃત ભાષાઓના તુલનાત્મક વ્યાકરણનો,^૧ આપટેના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશનો (કે મોનિઅર વિલિઅમ્સના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશનો) કે કદાચ હરગોવિંદદાસ શેઠના પ્રાકૃત કોશનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવે તો તે પણ સમજી શકાય. એ સંદર્ભગ્રંથો યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના વિદ્યાર્થી માટે અત્યંત ઉપયોગી ગણાય. પણ પ્રાચીન સમયનાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનાં વ્યાકરણો અને કોશો અત્યંત જુદા પ્રયોજનથી રચાયેલાં છે. લેખનસામગ્રી અને લિખિત પુસ્તકોની દુર્લભતાને કારણે અને વિશિષ્ટ શિક્ષણપદ્ધતિને કારણે પ્રાચીન ભારતમાં વ્યાકરણ, કોશ વગેરેને કંઠસ્થ કરવાની પરંપરા હતી અને તેથી વ્યાકરણ સૂત્રશૈલીમાં અને કોશો પદ્યમાં રચાતાં. વળી તત્કાલીન પ્રયોજનો વડે રચનાની પદ્ધતિ અને વ્યાખ્યાનિયત્રિત હતાં. કવિઓના ઉપયોગ માટે સાહિત્યિક ભાષાના પર્યાયકોશો તૈયાર કરાયેલા છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત સાધવા માટે, સંસ્કૃતને પ્રાકૃત કવિતા રચવા માટે તૈયાર કરાતાં. આ પ્રકારના ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદો આજની પદ્ધતિએ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓ માટે કઈ રીતે ઉપયોગી ગણાય? સંશોધકો માટે આ ગ્રંથોની ઉપયોગિતા ખરી, પણ એ કામ ખીજી વિદ્યાસંસ્થાઓનું થયું, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડનું નહીં.

૧. મૂળ જર્મનમાં ૧૯૦૦ માં પ્રકાશિત; પછીથી અંગ્રેજી અનુવાદ અને હિંદી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત થયા છે.

૨. થયેલા કાર્યનું પુનરાવર્તન

અમરકોશનો ધણો સારો, ચોકસાઈવાળો ગુજરાતી અનુવાદ ધર્મચંદ કેવલચંદ ખંડોલે ૧૯૧૧માં મુંબઈથી પ્રકાશિત કરેલો. અંથનિર્માણ બોડે તેનું પુનર્મુદ્રણ કરાવ્યું હોત તો અર્થ પણ ધણો બચત. વળી હેમચંદ્રના 'અભિધાનચિંતામણિ'નો ઘણી કાળજીથી તૈયાર કરેલો વિજયકસ્તૂરસૂરનો ગુજરાતી અનુવાદ (૧૯૫૭માં પ્રકાશિત; હેમચંદ્રવિજયગણિની ૧૯૭૬ની આવૃત્તિમાં આને આધારે જ સંસ્કૃત શબ્દોનો ગુજરાતી અર્થ આપેલો છે) પણ આપણી પાસે હતો જ. અને થોડાક સંસ્કૃત-ગુજરાતી અને પ્રાકૃત-ગુજરાતી કોશો પણ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલા છે. પણ આ પ્રશ્નોને બાબુએ રાખી, થયેલા કાર્યની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત ત્રણેય પુસ્તકો તપાસીએ. એક પોણો સો વરસે પહેંચેલા અને બીજા તેથી પણ દસપંદર વરસ મોટા એવા આપણા બે વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનોનાં આ પુસ્તકો તેમની લગાતાર ઉત્કટ વિદ્યાપ્રીતિ અને પરિશ્રમશીલતાનાં દ્યોતક છે અને એ દૃષ્ટિએ અનેકને માટે પ્રેરક ઉદાહરણ બની શકે તેમ છે. એ પુસ્તકોના ગુણદેપનું અહીં કરેલું વિવેચન પ્રામાણ્ય, ઉપયોગિતા અને જ્ઞાનવર્ધકતાની દૃષ્ટિએ છે, એ વિદ્વાનો પ્રત્યેના આદરભાવની કશી જ બિણપને કારણ નહીં.

૩. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો અનુવાદ

હેમચંદ્રાચાર્યના 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયનાં (જેમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ નિરૂપ્ય વિષય છે) મૂળ સૂત્રો અને તેમના પરની હેમચંદ્રની લઘુવૃત્તિ તે બંનેનો અહીં પંડિત બેચરદાસે અનુવાદ આપ્યો છે. ટૂંકી પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિરૂપણની હેમચંદ્રની શી યોજના છે તે વિગતે સમજાવ્યું છે. અનુવાદમાં ઉદાહરણોને છૂટાં પાડીને મૂક્યાં છે અને તેમની સાધના તથા સંસ્કૃત જાયા આપી છે. ઠેકઠેકાણે પંડિતજીએ વિષયનું આવશ્યક વિવરણ પણ આપેલું છે અને વ્યુત્પત્તિદૃષ્ટિએ પ્રાકૃત શબ્દો સાથેનો ગુજરાતી શબ્દોનો સંબંધ પણ બતાવ્યો છે. ધાત્વાદેશોના વિભાગમાં પણ ધાતુપાઠના સંદર્ભો આપ્યા છે. આમ અનુવાદ અને તેટલો ઉપયોગી અને માહિતીપ્રદ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલાં ઘણાં ઉદાહરણો (સીધાં કે પૂર્વવર્તી અન્ય વ્યાકરણો દ્વારા) પૂર્વપ્રચલિત પ્રાકૃત અંથોમાંથી લીધેલ છે. તેમાં અનેક ગાથાઓના ટુકડા પણ છે. તેમને સહેજ અલગ પાડીને મુકાયા હોત તો સારું હતું. વળી હેમચંદ્રની વૃત્તિ અને સંપાદકના વિવરણની ભેળસેળ થઈ મઈ છે. તે સ્પષ્ટપણે અલગ.

રાખવા જોઈતાં હતાં. હેમચંદ્રે વરરુચિ, ચંડ આદિ અનેક પુરાણામી વ્યાકરણ-કારોને આધારે પોતાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે. તો પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો વિશે ભૂમિકામાં થોડીક માહિતી મૂકવી જરૂરી હતી. હેમચંદ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ એક ગૌણ અંગ છે, અને જે શબ્દો અને રૂપો સંસ્કૃત વ્યાકરણથી સિદ્ધ નથી થતાં તેમને સિદ્ધ કરવાનું તેનું પ્રયોજન છે. તત્કાલીન સાહિત્યિક ભાષાઓ માટેનાં આ વ્યાકરણો છે : કવિને કાવ્ય રચવા અને ભાવકને કાવ્ય સમજવા માટેનાં સાધનો તરીકે તેમની રચના થઈ છે. પરંપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણો પ્રાકૃતનાં કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાકરણો નથી અને પ્રાકૃતો પણ સાહિત્યભાષાઓ જ છે, બોલચાલની ભાષાઓ નહીં. આ હકીકતને લક્ષમાં રાખીએ તો જ પ્રાકૃત વ્યાકરણોનાં જે સ્વરૂપ અને યોજના છે તે સમજાય. પંડિતજી જેવા પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાનનો હાથે થઈ રહેલો 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણનો અનુવાદ અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નીવડશે.

૪. 'દેશીનામમાલા'નું સંપાદન અને અનુવાદ

એક હજારથી પણ વધારે પાનાંના આ મહાકાવ્ય ગ્રંથમાં પંડિત બેચરલાસજીએ મૂળ પાઠનાં સંપાદન અને અનુવાદ સાથે નિરૂપ્ય વિષયનું સવિસ્તર વિવરણ અને વિવેચન પણ આપેલું છે અને એ રીતે પુસ્તકને વિવિધ પ્રકારની ઉપયોગી માહિતી વડે સભર કરવાનો ભારે પરિશ્રમ કર્યો છે.

પહેલાં ત્રણસો પાનામાં 'દેશીનામમાલા'નો મૂળ પાઠ (મૂળ પ્રાકૃત ગાથાઓ, હેમચંદ્રની સંસ્કૃત વૃત્તિ અને પ્રાકૃત ઉદાહરણો) એક વિ. સં. ૧૬૫૮ ની અને બીજી વિ. સં. ૧૬૬૦ ની એમ બે પ્રતને આધારે આપેલો છે. પિશેલની આવૃત્તિની આધારભૂત પ્રતો સોળમી શતાબ્દીની હોઈને તેમની સરખામણીમાં આ પ્રતો પાછળની છે. જો કે પિશેલની આવૃત્તિને પણ પંડિતજીએ ઉપયોગમાં લીધી જણાય છે. પણ દે. ની સૌથી જૂની ઉપલબ્ધ પ્રતનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો. વ્યક્તિગત દેશ્ય શબ્દોના ધ્વનિ-સ્વરૂપ બાબત સુધારણાને ધણો અવકાશ હોવાનું 'દેશીનામમાલા' સાથે કામ પાડનારને અનેક વાર પ્રતીત થયું છે. એ પછીનાં ૪૩૬ પાનાંમાં મૂળ, ટીકા અને ઉદાહરણો ત્રણેયનો ગુજરાતી અનુવાદ આપેલો છે. આ ઉપરાંત મૂળ ગાથાઓ અને ઉદાહરણગાથાઓની સંસ્કૃત છાયા પણ આપી છે; આથી ધણું પુનરાવર્તન થયું છે. દેશ્ય શબ્દોના ગુજરાતી અર્થોની સાથે સંસ્કૃત પર્યાય મૂકી દીધો હોત તો તે અનેક દૃષ્ટિએ લાભકર્તા બનત. પંડિતજીએ ઉદાહરણ-

ગાંધીઓનો અનુવાદ આપ્યો છે તે તેમનું મૌલિક પ્રદાન છે; આગળના સંપાદકોએ એની અવગણના કરી હતી. આથી અમુક દેશ શબ્દ ચોક્કસ ક્યો અર્થ ધરાવે છે તેની ઘણી સ્પષ્ટતા થાય છે.

એ પછીનાં ૨૫૮ પાનાંમાં દેશ શબ્દો પર ટિપ્પણો આપેલાં છે, જે મુખ્યત્વે તો વ્યુત્પત્તિમૂલક નોંધો છે. આમાં પંડિતજીની પદ્ધતિ આપણા પરંપરાગત પંડિતની જ છે. તેમણે સંસ્કૃત ધાતુપાઠો, ઉણાદિસૂત્રો, અનેકાર્થતા, બિઠલ વગેરેનો આશ્રય લઈને દેશ શબ્દોને સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી સિદ્ધ કરવાનો ભારે શ્રમ કર્યો છે. ભાષાના વિકાસનિયમો, ભારતીય-આર્યનો ઇતિહાસ, અનિપરિવર્તનના અને અર્થપરિવર્તનના નિયમો વગેરે અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાની સિદ્ધિઓની આમાં મોટે ભાગે ઉપેક્ષા થયેલી હોઈને ગ્રંથના આ ભાગનું મૂલ્ય મુકાબલે નજીવું છે. આ વિષયમાં અદ્વાવધિ થયેલા કાર્યનો પણ લાભ લેવાનું પંડિતજી માટે શક્ય ન હતું. આ વિભાગમાં પણ પ્રત્યેક શબ્દ માટે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત પર્યાય આપ્યાને કારણે આગલી સામગ્રીનું ઘણું પુનરાવર્તન થયું છે. ફાલતુ અંગો અને માહિતી ટાળીને પંડિતજીએ નાનો ગ્રંથ આપ્યો હોત તો તેની ઉપયોગિતા વધત, પરિશ્રમ બચત અને પુસ્તક સોંધું પણ થાત. આ બધું છતાં, પંડિતજીનો ‘દેશીશબ્દસંગ્રહ’ પ્રાકૃત ભાષા-સાહિત્યના અને ભારતીય-આર્યના ઇતિહાસના અભ્યાસી માટે ઘણો જ મૂલ્યવાન સંદર્ભ-ગ્રંથ બની રહેશે એ વાત નિઃશંક છે,

પંડિતજીએ ‘દેશીનામમાલા’ના છઠ્ઠા વર્ગ સુધીનો અનુવાદ તૈયાર કરીને ૧૯૩૭ માં ફાર્પસ ગુજરાતી સભાને પ્રકાશિત કરવા સોંપેલો. પ્રથમ ભાગ તરીકે એ ૧૯૪૭માં પ્રકાશિત થયો. ત્યારનું અધૂરું રહેલું કામ ૧૯૭૪ માં પંડિતજીની આખર વયે વધુ સમૃદ્ધ સ્વરૂપ પામીને પૂરું થયું અને પ્રકાશિત થઈ શક્યું એ સૌને માટે આનંદની વાત છે.

૫. ‘અમરકોશ’નો અનુવાદ

ત્રણેક પાનાંનું દૂકું પ્રાસ્તાવિક, અનુક્રમણિકા અને ઉપયોગ કરનાર માટે પ્રારંભિક માહિતી, અનુવાદકે ઓગણીશમા વરસે આ અનુવાદ કરેલો તેની હસ્તપ્રતના એક પાનાની મુદ્રિત પ્રતિકૃતિ, મૂળ સાથે અનુવાદ અને સંસ્કૃત શબ્દોની વર્ણાનુક્રમે સૂચિ - એટલું આ ગ્રંથમાં આપેલું છે.

પ્રાસ્તાવિકમાં માહિતી લેખે જે થોડીક નોંધપાત્ર બાબતો છે તે આ પ્રમાણે : અનુવાદ માટે ભાનુજી દીક્ષિતની સંસ્કૃત ટીકાનો આધાર મુખ્યત્વે લીધો છે. વનસ્પતિવાચક શબ્દોના અર્થ માટે બાપાલાલ વૈદ્યની અને તેમનાં

પુસ્તકોની સહાય લીધી છે. સંસ્કૃત શબ્દોના માત્ર ગુજરાતી અર્થ જ નહીં, પણ એ અર્થના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો ('જેટલા યાદ આવ્યા તેટલા') - એ શબ્દોના પણ લિંગનિર્દેશ, ક્વચિત્ તેમની વ્યુત્પત્તિ અને અર્થભેદની ચર્ચા સાથે - આપ્યા છે.

પ્રાસ્તાવિકમાં મૂળ ગ્રંથકાર અમરસિંહ વિશે, રચનાસમય વિશે, સંસ્કૃતમાં કોશરચનાનાં સ્વરૂપ અને શૈલી, કોશસાહિત્ય અને તેમાં અમરકોશનું સ્થાન - એ વિશેની માહિતી તથા પ્રસ્તુત અનુવાદ માટેના સંસ્કૃત પાઠનો શો આધાર છે તે આપવું અત્યંત જરૂરી હતું, પણ આ વિશે શાસ્ત્રીજીએ કશું જ કહ્યું નથી. તેને બદલે પોતે આ અનુવાદ ક્યારે કરવા માંડેલો અને ક્યારે પ્રકાશનની ગોઠવણ થઈ શકી તેના ઇતિહાસ જ આપેલો છે.

શાસ્ત્રીજીએ સંસ્કૃત શબ્દોના ગુજરાતી અર્થ આપીને જ સંતોષ નથી માન્યો, પણ તેમણે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ ખીજી ઘણી જાતની માહિતી અનુવાદમાં સર્વત્ર છૂટે હાથે વેરી છે. આમાંની થોડીક પ્રસ્તુત, તો ઘણી બધી અપ્રસ્તુત છે, અને તેમાં ઠેકઠેકાણે એકાગળ, ઉતાવળ અને વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઈની અવગણનાને કારણે કામ કાચું અને ભૂલભરેલું થયું છે. વરસોની એકાગ્રતા અને પરિશ્રમ માગી લે તેવાં અનેક સંશોધનકાર્યો ઉતાવળે હાથ ધરી પતાવી નાખી શકાતાં નથી એ આપણે જાણીએ છીએ. પોતાની માન્યતા કે અટકળને ચકાસ્યા વિના સિદ્ધ હકીકત તરીકે રજૂ કરી દેવાની ટેવે પણ પરિણામ બગાડ્યું છે.

સંસ્કૃત શબ્દોના મુખ્ય ગુજરાતી અર્થ ખોટો કે જેમતેમ આપ્યાનાં થોડાંક ઉદાહરણ બોધ્યે :

મિતમ્બ (૨.૩.૫) 'પહાડનો ફરતો મધ્ય ભાગ'. ખરો, પણ 'પહાડની તળેટી' (૩.૩.૬૩) નહીં જ. મૃગુ (તથા પ્રપાત અને ભત્ત)નો અર્થ 'પહાડ ઉપરથી પાણી પડવાનું' સ્થાન, ધોધ' ખોટો છે. ભત્ત એ પર્યાયથી સુચવાય છે તેમ, મૃગુ એ બહાર ધસી આવેલી પહાડની ધાર (જેના પરથી પડનાર સીધું ખીણમાં પડે) છે. ભૃગુપાત પ્રાચીન સમયમાં આપધાતનો એક ધાર્મિક પ્રકાર હતો. અધિગચ્છા એટલે 'ખીણ' નહીં, પણ 'પર્વત ઉપરની ભૂમિ' એ પહાડની સંધિ (એટલે કે ખીણ)ના અર્થનો જુદો શબ્દ દ્રોણી હેમચંદ્રે આપેલો છે. રત્સ અને પ્રસ્રવણ એટલે પાણીની ધાર કે ટસિયા નીકળતા હોય તેવું સ્થાન' અને મિર્જાર, ક્ષાર એટલે 'ઝરો, ઝરણું' એવો અર્થભેદ દર્શાવી એ શબ્દોને એકાર્થક પણ ગણ્યા છે ! જલોચ્છવાસ અને પરીવાહ એ 'રેલ'

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૬ : ૪]

૧૮૧

કે 'પૂર' નથી પણ 'વધેલા પાણીનો નિર્ગમનમાર્ગ' છે. ઋષ (૧૦૧૦-૭) પણ 'સરવાણી' નથી, પણ 'જળમાર્ગ' છે. ૩૦૩-૧૪૪ અને ૧૪૫ વચ્ચેના પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકમાં આપેલા અનેકાર્થ ઋષનો જે એક અર્થ તક્ષમાળ આપ્યો છે તે 'સુતારનું વાસણ' નથી, પણ 'સુતારનું ઓળર' છે (હેમચંદ્રે ઋષ, કુન્દ અને યન્ત્ર 'સંધેડો'ના અર્થમાં આપ્યા છે). એ પછી આપેલ ધ્યામનો પહેલો પર્યાય ધૂમ નહીં પણ ધૂમ્ન છે, એટલે અર્થો થશે 'ધૂમાડિયું', 'ધૂંધળું'.

આ જ પ્રમાણે નીચેના અર્થો ખોટા કે અયોગ્ય છે :

હરિણ 'લીલું, હરિયાળું' (તેનો પર્યાય પાણ્ડ છે અને હેમચંદ્રે શ્વેત-વાયક શબ્દોમાં હરિણ આપેલો છે), હરિણી 'લીલા રંગની વસ્તુ', લાજા 'સાળ', દત્તિ 'લાથો', રોમન્ય 'રોમાંચ', સ્ત્રા 'ચખૂતરો', મળ્હ 'ચોખ્ખાનું બનાવેલું માંડું', ચવાગૂ વગેરે (૨૦૬-૫૦) 'લાપસી', અવહિન્થ (વ્યાપક સ્વરૂપ અવહિન્થા છે) 'છુપાઈ જવું', કાકુ 'બુમરાટ', 'શોર-બકોર', અપલાપ 'અસલ વાત દાખી દઇ ખીજું જ કહેવું, બનાવવું' પૂનર્મૂ 'ધરધેલી, નાતરે ગયેલી', મક્તસિવ્યક 'પુલાવ' વગેરે, વગેરે.

નિરાધાર અટકળોનાં થોડાંક ઉદાહરણ : પૂપ, અપૂપ. પિષ્ટક "એ હડીકતે 'રોટલો' છે. એ જ 'લાખરો' અને 'ટેખરું'" (પણ 'પૂડો', 'માલપૂડો' એવા બીજાઓએ આપેલા અર્થને વ્યુત્પત્તિનો ટેકો છે.) મિસ્સટા "અને 'દાઝેલા ભાત' કહ્યો છે, પણ વધુ સ્વાભાવિક તો 'ખાટી' છે, કારણ કે ભટ્ટા ઉપર શેકીને બનાવાય છે. સાચા અર્થમાં એ દગ્ધિકા દાઝેલી છે." (પણ હેમચંદ્રે તેમને કુત્સિતા મિસ્સા અને કુત્સિતા દગ્ધા એ રીતે સમજાવેલ હોઈને એ શબ્દો માટે કુત્સિતતાનો અર્થ અંગભૂત છે.)^૧

'અમરકોશ'ના શબ્દોનો ગુજરાતી અર્થ કરનારને વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો આવે. સાહિત્યમાં વ્યાપકપણે વારંવાર વપરાયેલા શબ્દો ઉપરાંત કોશમાં જે કેટલાક વિરલપણે વપરાયેલા, ચલણમાંથી પંક્તીથી નીકળી ગયેલા, પારિભાષિક કે શાસ્ત્રીય શબ્દો સંગૃહીત થયા હોય તેમનું યોગ્ય અર્થઘટન સારો પરિશ્રમ માગી લે છે. વળી સાંસ્કૃતિક પરિવેશ બદલાયેલો હોવાથી પહેલાંની દ્રવ્યાત્મક ચીજવસ્તુઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ અને રીતરિવાજો

૧. અડસક વર્ષ પૂર્વેના ખંડોલના 'અમરકોશ'ના અનુવાદમાં આમાંનાં લગભગ બધાં સ્થળોએ સાચો અર્થ આપેલો છે.

અમેરેના વાચક શબ્દોનો અર્થ કરવામાં ઘણી સાવચેતીની જરૂર રહે છે. આ માટે ‘અમરકોશ’ની વિવિધ ટીકાઓ અને અન્ય પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સંસ્કૃત કોશો પાસેથી સહાય મળી શકે. પણ ‘વનૌષધિવર્ગ’ના શબ્દોને બાદ કરતાં (જેમાં શાસ્ત્રીજીએ અન્ય સાધનોનો અને વિશેષે તો એ વિષયના ભદ્રવિદ બાપાલાલ વૈદ્યના જ્ઞાનનો યોગ્ય રીતે જ ઉપયોગ કર્યો છે) અન્યત્ર આ સાધનોનો કશો લાભ લેવાયો જણાતો નથી.

શાસ્ત્રીજીએ સંસ્કૃત શબ્દના મુખ્ય અર્થ ઉપરાંત તે અર્થના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો (તેમના લિંગનિર્દેશ સાથે) ઠેર ઠેર આપેલા છે. અનુવાદનું મુખ્ય પ્રયોજન જાણે કે તે તે સંસ્કૃત શબ્દ માટેના કાચાપાકા ગુજરાતી અર્થો આપવાનું હોય એવું લાગે છે. આ માટે તેમણે અંગ્રેજીમાં છે તેવા ‘થિસોરસ’રૂપે (તેના રચનાસિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિનો લાભ લઈને) એક સ્વતંત્ર ગુજરાતી ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હોત તો તે ઘણો ઉપયોગી થાત. અહીં તો ‘અમરકોશ’કારે તત્કાલીન પ્રયોજનો અનુસાર જે શબ્દ સંગ્રહેલા છે તેમનાથી નિયંત્રિત થયેલું જ ગુજરાતી શબ્દલઢોળ આપી શકાય તેમ છે. વળી તે માટે પણ શાસ્ત્રીજીએ શિષ્ટ, ગ્રામ્ય (અશ્લીલ પણ!), પરદેશી, બોલીગત એમ જ્યાં જે કોઈ સૂઝ્યા તે પર્યાયો મૂકી દીધા છે. એમાં પણ ઘટતી કાળજી અને ચોકસાઈનો અભાવ વારંવાર વર્તાય છે. આ ઉપરાંત કેટલેક સ્થળે ગુજરાતી શબ્દની (સંસ્કૃત શબ્દની નહીં!) વ્યુત્પત્તિ કે ઇતિહાસ પણ આપી દીધો છે. આ ઓછું હોય તેમ અનેકાર્થવિભાગમાં બીજા સંસ્કૃત કોશોમાંથી પણ યથેચ્છ સામગ્રી ઠાલવી છે. આ અનુવાદ પાંચ-છ પુસ્તકો બેળાં લખવાનો પ્રયાસ કર્યાની છાપ પાડે છે. આથી, સાવધાની અને વ્યવસ્થા શાસ્ત્રીજી જેવા આદરણીય વિદ્વાનને સુસાધ્ય હોવા છતાં, ‘અમરકોશ’ના શબ્દોના ચોક્કસ ગુજરાતી અર્થ આપવાનું અપેક્ષિત મૂળ કામ જુદાઈ ગયું છે અને બીજાં કામો પણ વધતાંઓછાં કથળ્યાં છે. મોટો પરિશ્રમ ઘણે અંશે એળે ગયાનો રંજ થાય તેવું છે.

૬. ભાયાણી

*

‘એન. એન્સાયક્લોપીડિક ડિક્શનરી ઓવ સંસ્કૃત એન હિસ્ટોરિકલ પ્રિન્સિપલ્સ’ ગ્રંથ ૧ (૧૯૭૬), ૨ (૧૯૭૭), ૩ (૧૯૭૮); સંપાદક : એ. એમ. ધાટગે. કુલ પાનાં ૭૧૯. પ્રકાશક : ડેક્કન કોલિજ, પૂણે.

આધારવિમર્શ : ૧૯૭૬ : ૪]

૧૮૩

અનેક વર્ષોથી જેને માટે સામગ્રીચ્છન અને આયોજન થઈ રહ્યું હતું તે સંસ્કૃત ભાષાનો વિશ્વકોશ હવે પ્રકાશિત કરવાનો આરંભ ૧૯૭૬થી થઈ ચૂક્યો છે અને તેના પ્રકાશિત ત્રણ ખંડોનાં ૭૧૯ પાનાંમાં હજી તો અકારાદિ શબ્દોમાં પણ મજા સુધીના શબ્દોનો સમાવેશ થયો છે. સંસ્કૃત ભાષાના વીશેક લાખ જેટલા શબ્દોને લગતી વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈવાળી માહિતી આ કોશ દ્વારા પ્રાપ્ત થશે. પંદરમો ગ્રંથોમાંથી શબ્દસામગ્રી અને સમર્થક ઉદ્ધરણો તારવવાની યોજના છે. આમાંથી એક હજાર પુસ્તકોમાંથી સામગ્રી તારવીને એસી લાખ કાપડીઓનો સંગ્રહ તો થઈ ચૂક્યો છે. સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાયેલા બધા શબ્દોને તેમના વિવિધ અર્થો તથા તેમને ઉદાહૃત કરતાં મૂળ ગ્રંથનાં અવતરણો સાથે વ્યવસ્થિતરૂપમાં આ વિશ્વકોશ રજૂ કરે છે. એક રીતે તો આ ભારતીય સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોનો આકરગ્રંથ જ બની રહેશે.

પહેલા ખંડની ભૂમિકામાં સંદર્ભગ્રંથોની વિષયવાર વર્ગીકૃત સૂચિ સાલવારી સાથે આપવામાં આવી છે. તથા સંક્ષેપોની સમજ આદિ પ્રાથમિક માહિતી આપેલી છે. તે ઉપરાંત ઐતિહાસિક-શબ્દકોશ-રચનાના સિદ્ધાંતો, સંસ્કૃતની શબ્દસામગ્રીનાં વ્યાપ અને સ્વરૂપ, સંસ્કૃતના ઐતિહાસિક શબ્દકોશોનો વ્યાપ, લક્ષ્યો અને સમસ્યાઓ વગેરે મુદ્દાઓની સામાન્ય સંપાદક સંવિસ્તર ચર્ચા કરી છે.

દરેક શબ્દના વિવિધ અર્થો અને તે તે અર્થ નીચેના ગૌણ અર્થ પહેલાં વ્યવસ્થિત રૂપે રજૂ કરીને પછી દરેક અર્થ અને તેના પેટા-અર્થ અનુસાર સારા પ્રમાણમાં વિવિધ ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધરણો આપેલાં છે. ઉદાહરણ તરીકે મર્કાર્યના વિશેષણ તરીકે પાંચ અર્થ અને નામ તરીકે ૭ અર્થ અનેક ગ્રંથોમાંથી સંખ્યાબંધ અવતરણો સાથે આપ્યા છે. મરુત વિશેષણના મુખ્ય પાંચ અર્થો તેમાંથી પહેલા અર્થ નીચે સાત પેટા અર્થ, તેમાંથી પહેલા પેટા અર્થ નીચે તેના સાત પેટા અર્થ, અને તે પ્રમાણે દરેક મુખ્ય અને ગૌણ અર્થો માટે; અને આ દરેક પ્રકારના અર્થને સમર્થિત કરતાં અનેક ઉદ્ધરણો. એ રીતે મરુત વિશેષણના બાર અર્થ અને નામના ત્રણ અર્થ; તેમની નીચે પેટા અર્થોની ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણી કરેલી છે. આ ઉપરથી કોશમાં અર્થો આપવાની કેવી વ્યવસ્થા છે, તેની કેટલી પ્રમાણભૂતતા છે અને માહિતીની દૃષ્ટિએ તે કેટલો બધો સમૃદ્ધ છે તેનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

દરેક યુનિવર્સિટી, કોલેજ, વિદ્યાસંસ્થા અને સાહિત્યસંસ્થાના પુસ્તકાલયમાં આ વિશ્વકોશ હોવો જ જોઈએ. અનેક પેઢીઓ સુધી તે ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના આકરગ્રંથ તરીકે તથા ભારતીય ભાષાઓના ઇતિહાસ માટેના એક અમૂલ્ય સાધન તરીકે કામ આપશે. હ. ભાયાણી

*

‘પરંનિત એન્ડ જિઓગ્રેફિકલ નેચર ઇન ધ ગુપ્ત ઇન્ડિયાન્સ’

કર્તા : તેજરામ શર્મા, ૧૯૭૮; પા. ૨૮ + ૩૭૮; રૂ. ૯૬;

પ્રકાશક : કન્સેપ્ટ પબ્લિશિંગ કંપની, દિલ્લી.

‘મૈત્રકકાલીન ગુજરાત’માં ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ તે યુગનાં વિશેષનામોની યાદી આપી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપણને ગુપ્તકાલીન ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાંની વિશેષનામોની સામગ્રીનું અધ્યયન મળે છે. લેખકે વ્યક્તિનામો (રાજાજાણી, સામંતો, રાજપુરુષો, શ્રેષ્ઠીઓ, બ્રાહ્મણો, જૈનો, ખૌદો, સ્ત્રીઓ વગેરે રૂપે વર્ગીકૃત નામો), જાતિનામો (ગામ, નદી, પર્વત વગેરેનાં નામો) તેમના લેખનિર્દેશ સાથે આપી તેમનું વિવરણ કર્યું છે તથા નામના આગલા તથા પાછલા ધટક અનુસાર પણ તેમનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. ઉપલબ્ધ સાધનોને આધારે આવશ્યક માહિતી તે તે નામ પરત્વે આપી છે.

ગુપ્તયુગનાં નીચેનાં વ્યક્તિનામોમાં પ્રાકૃત કે તત્કાલીન લોકબોલીની અસર જોઈ શકાય છે :

છગલગ (મહારાજા), ચિરાતદત્ત (ઉપરિક), સ્વેચ્છસ્વામિન (કુમારામાત્ય), ગણક (આયુક્તક), શુકક (મહત્તર), પિચ્ચકુલ્લ, મોચિલ, કંકુટિ વગેરે.

તે જ પ્રમાણે નીચેનાં નામો અગ્રાત કે આર્યેતર મૂળનાં જણાય છે : સ્વાસક (મહત્તર), બોન્દ, વૈલિનક, વમ્પિયક હુલિક, આમાટી વગેરે.

આમાં કાન્તેદક, નાંગદક, હોંગગ્રામ, ગોહાલી વગેરે જેવાં અનેક સ્થળનામોનો સમાવેશ કરી શકાય. ગ્રંથમાં આવાં નામોના અર્થની ચર્ચા, પ્રાકૃત-અપભ્રંશતા આવશ્યક જ્ઞાનને અભાવે, નમળી કે અપ્રતીતિકર જણાય છે. ભારતીય નામકરણપદ્ધતિના ઇતિહાસના વ્યાપક સંદર્ભમાં લેખકે ગુપ્ત યુગીન નામોને તપાસમાં હોત તો તેમનો પ્રયાસ વધુ ઘોતક અને સાર્થક થાત.*

હ. ભાયાણી

*

* આ સંદર્ભમાં જુઓ ‘દક્ષિણ એશિયાની વ્યક્તિનામોની નામકરણપદ્ધતિ’ અને ‘ગુજરાતી વ્યક્તિનામોના ઐતિહાસિક અધ્યયનની સાધનસામગ્રી અને પદ્ધતિ’, ૧ ‘ભાષાવિમર્શ’, ૨, ૧, જાન્યુઆરી ૧૯૭૯, પા. ૧૭-૨૩, ૩૪-૩૮)

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૯ : ૪]

ગુજરાતી આખ્યાતિક ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિચર્યા

[અહીં આર. એલ. ટર્નરના ભારતીય-આર્યના શકવર્તી શબ્દકોશ 'એ કમ્પેરેટિવ ડિક્શનરી ઓફ ઇન્ડો-એરિયન' (= ઇ. એ.)માં આપેલી ઐતિહાસિક-તુલનાત્મક સામગ્રી અને વ્યુત્પત્તિને અનુલક્ષીને કેટલાક ગુજરાતી આખ્યાતિક ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિનો ક્રમશઃ પુનર્વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.]

(૧) છાંટવું, છંટકાવવું, છંટકામવું, છંટકોરવું; છટકવું, છડકવું; પછાટવું, આછટવું, આછડવું, છડવું

(૧) પુનર્ધૃત મૂળ ધાતુ છટ, છટ્ વગેરે

કેટલીક અભાવા. સામગ્રીને આધારે *છટ/છટ્/છંટ, છિટ્/છિટ્/છિષ્ટ એવાં વિવિધ સ્વરૂપવાળો ધાતુ ટર્નરે મૂળ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તેનું સામાન્ય અર્થક્ષેત્ર 'વેરવું, છાંટવું, છંટકોરવું, ઝમકારો મારવો, હાલક મારવી, ઝડપથી હલચલ થવી' એવો તારવ્યો છે. (ઇએ. ૪૯ પ, ૪૯૬૮-૭૦, ૫૦૩૫) વળી આ, રત્ત, પ્ર, કિ જેવા ઉપસર્ગ સાથેનાં તેનાં રૂપોમાંથી પણ કેટલાક શબ્દો ઊતરી આવ્યા છે. *છટ્ જેવું આ સૌનું મૂળરૂપ, વિવિધ રૂપાંતરોમાંના ઝ-ઙ એ સ્વરવિકારનો અને ટ્-ટ્-ણ્ એ વ્યંજનવિકારનો (*છટ્તિ, *છર્ત્તિ જેવાં રૂપોને આધારે) ખુલાસો આપી શકે ખરું. પરંતુ રવાનુકરણને આધારે આ સૌ રૂપોનો ખુલાસો આપી શકાતો હોવાથી એવા મૂળરૂપની કલ્પના અનાવશ્યક છે.

(૨) છહો, છાંટ, છાંટવું, છંટકાવવું, છંટકામવું, છંટકોરવું

સં. છટા, પ્રથમ વિચુચ્છટા જેવામાં 'એકાએક થતા (પ્રકાશનો) ઝમકારો', અને પછી જલચ્છટા જેવામાં '(પ્રવાહીની) હાલક, છંટકાવ' એવા અર્થમાં પ્રચલિત હતો.^૧ પ્રાકૃતમાં કેવળ છહા 'વીજળી'ના અર્થમાં પણ નોંધાયો છે. પ્રાકૃત છહાના પુલ્લિંગ રૂપને લગતું અપ. છહઠ, પ્રા. ગુજ. છહો 'ભોંય કે રસ્તા પર જળનો છંટકાવ કે લીંપણ' એવા અર્થમાં વપરાયું છે (જેમ કે, 'છહો દેવરાવો કુંકુમગારે, ચોક પુરાવો મોતી-હારે'). મરાઠી સહા એટલે 'ગાર'. આ ઉપરાંત ગુજરાતી કોશમાં છહાનો અર્થ 'કુંકુના થાપા' એવો પણ આપેલો છે. તે જો ખરો હોય તો પાશ્વળી વિકસ્યો હોય.

૧. 'દેશનામભાલા'ના સંપાદક રામાનુજસ્વામીએ જલચ્છટાનો અર્થ 'જળસમૂહ' ('ક્વોન્ટિટી') એવો કર્યો છે તે ભૂલ છે.

૧૨ * * પ્રાકૃતમાં 'જળચ્છટા'ના અર્થમાં છંટા પણ નોંધાયો છે. ઝેનું પુલિંગ ૩૫ છંટ હેમચંદ્રે નોંધ્યું છે. છંટા ઉપરથી ગુજ. છાટ, અને છંટના લઘુતાવાચક ૩૫ ઉપરથી ગુજ. છાટો થાય છે. છાટવું અને સ્પષ્ટપણે સ્વાનુકારી છંટકાવવું, છંટકારવું, છંટકોરવું આની સાથે સંકળાયેલા છે. વાછંટ (> વાછટ)માં છંટ જળવાયો છે. જેમ જાવ, જાવક, જાવકાર કે ઠમ, ઠમક, ઠમકાર તેમ છાટ, છંટક, છંટકાર. જેમ જાવ, જાવોલવું, જાવકોલવું તેમ છટકાવવું, છટકારવું.

(૩) છોટા, છિહકના, છહકવું : હિંદી વગેરેમાં છિટ ૩૫ ઉત્પાદક બન્યું છે. છોટા 'ટીપું', છોટના 'છાંટુ' અને કકારથી વિસ્તારિત છટકના, છિહકના, છિરકના (તથા છહકના, છરકના અને તે પરથી ગુજ. છહકવું) 'છાંટવું, વેરવું, વિખેરવું, એ એનો જ વંશવિસ્તાર છે.

(૪) છટકવું : ગુજ. છટકવું, હિં. છટકના પણ છે તો સ્વાનુકારી મૂળના જ, પણ એ ધાતુની અર્થભાયા થોડી જુદી છે. પં. ઝોહટના, ને. રાહિટનુ પણ અપ ઉપસર્ગ સાથે એ જ મૂળ ધાતુ ધરાવે છે.

(૫) પછાહવું : 'એકાએક, પ્રયળપણે ગતિમાન થવું કે ફેંકાવું' એવા અર્થમાંથી 'એકાએક, પ્રયળપણે ઉપરથી નીચે ઝીંકાવું, પછડાવું' એવો અર્થ વિકસ્યો સ્વાભાવિક છે. ગુજ. પછાહવું, હિં. પછાહના વગેરેમાં પ્ર ઉપસર્ગ સાથે છાહ (પ્રેરક) આ અર્થમાં છે. પંજાબીમાં પછહના 'પછડાવું' પણ છે.

(૬) આછટવું, આછહવું : 'સપડાથી અનાજ સાફ કરવું'—એટલે કે 'ઝાટકવું' એવા અર્થમાં પણ આ સ્વાનુકારી ધાતુ (સાદો કે સોપસર્ગ) મળે છે. આમાં (દાણાને) પછાડવાની અને હલબલાવવાની પ્રક્રિયા ઉપરના અર્થો સાથેનું અનુસંધાન પૂરું પાડે છે. પં. છહના 'ઝાટકવું' વગેરે; સિં. પછંહણુ. પં. પછંહના 'ઝાટકવું'; ગુજ. ઝાહટવું (કે ઝાહટવું) 'અફાળવું, ઝાટકવું' કે ઝાહહવું 'અફાળવું' વગેરેમાં આ અર્થ વિકસ્યો છે.

(૭) છહવું : 'ખાંડીને ડાંગર વગેરેનાં ફેતરાં કાઢવાં' એ અર્થના ગુજ. છહવું, હિં. છહના, મ. સહને વગેરેને ટર્નરે આ જ મૂળના મળ્યા છે, પરંતુ અર્થદૃષ્ટિએ જોતાં તેમનું મૂળ જુદું લાગે છે. ગુજ. છહુ 'એકલું' (જેમ કે છહે છહા, છહે ચોક વગેરેમાં) તથા હિં. છહા 'છડેલું, કશા વ. આવરણ, સહચારી ચીજવસ્તુ કે પરિવાર વિનાનું' એ શબ્દોમાં આ જ અર્થનો લક્ષણાથી વિકાસ છે.

(૮) છાંહવું 'તારવવું, ચાળવું' વગેરે : હિં. છાંટના, પં. છંહના, હિં. છટના 'વીણીને જુદું કરવું', 'અમુકમાંથી પસંદ કરવું' એમને ટર્નરે આ જ ધાતુથી અભિન્ન ગણે છે, પણ અર્થવિકાસનો ખુલાસો સંતોષકર નથી.

જો રાજદનો જ્યોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આખું ય વિદ્યે અધકારમય બની જાય.

— દંડી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેગો લેન, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૦૧

જી.એમ.ડી.સી. પ્રદાન કરે છે.

ફ્લોરસ્પાર મેટાલર્જિકલ અને એસિડગ્રેડ સિલિકાસેન્ડ
વિવિધ મેશ સાધનમાં
અને

બોક્સાઇટ

વિવિધ ગ્રેડનો તથા લિગ્નાઇટ

વધુ વિગત તથા ખનીજપ્રાપ્તિ માટે સંપર્ક સાધો :-

ગુજરાત મિનરલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ

(ગુજરાત સરકારનું જાહેર સાહસ)

ખનીજલવન, નહેરુપુલ સામે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

GRAM : MINCORP

ફોન : ૭૬૩૭૫-૭૬-૭૭-૭૮

ટેલેક્ષ : જીએમડીસી એએમ-૦૧૨-૩૨૦

સાધાધિમર્શ : ૧૯૭૯ : ૪]

૧૯૯

ALWAYS INSIST ON RUSTOM FABRICS

- * 100% Polyester Printed Shirting and Dress materials
- * Wash & Wear Dyed Poplins & Prints.
- * Fancy Screen Print, Poplins, Cambrics etc.
- * "SANFORIZED" Poplins, Checks, Dyed Merc.,

RUSTOM MILLS & INDUSTRIES LTD.

R. B. No. 131, AHMEDABAD - 380 001

Grams : "Uplift"

Telex : 012-489

Tele. : 24327

& 24428

१६०

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૯ : ૪]

ARROCOL

- ARROCOL - SH** : Synthetic Resin Adhesive
for Furniture Industries
- ARROCOL - AC-31** : Rubber Adhesive for
Footwear Industries
- ARROCOL - PLV** : Poly Vinyl Acetate
Emulsion for Textile
Finishing
- ARROCOL - 888** : For Sticker Adhesive

— Manufactured By —

**Aristo Chemicals Private
Limited**

814, Parekh Market,
39, Kennedy Bridge, BOMBAY - 400 004

Phone 359758

Cable : Seematit

साधाविमर्श : १६७६ : ४]

१६१

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી છીંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!”

પ્રકારી કસીમરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
ફેવિકોલ આપ પશુ આવાં અનેક કામ
ટે સહા હાથવચું જ રાખો. ગમે ત્યારે
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની જ!

ફેવિકોલના હૅન્ડીક્રાફ્ટ ટીયર્સ દેનિંગ કૉલેજ
જેમ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
ને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ કાવે તે ચોટાડો:

કાગળ • થર્મોકોલ • લાકડું • કાપડ
માટીની ચીજ-વસ્તુઓ • ચાલણાં ને
વી ધણીજારી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
ગ્રેન એડહેસિવ બાંધી અને મજબૂત રીતે
ટાકી દે છે.

જા પછુ દરેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુધ્ધ,
અને ને સફાઈદાર!

તાડવા માટે સર્વોત્તમ
ફેવિકોલ®

ગ્રીમરોનું માનીતું અનોડ એડહેસિવ.

વિવિધાકટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, સુબર્બ ૪૦૦૦૨૬ નો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક

GENIC REVITAL

Courtesy
HRTC, Bombay

[સાધાવિમર્શ : ૧૯૭૯ : ૪]

ગ્રામ વિકાસ અને આંતરોદય જનતા સરકારના બે ગુરુમંત્રો

રાજ્યની વાર્ષિક યોજનાની ૭૦
ટકા જેટલી રકમ ગામડાંના
સર્વાંગીઉત્કર્ષ માટે ફાળવીને
અમલમાં મૂકાયા છે આ
કાર્યક્રમો:-

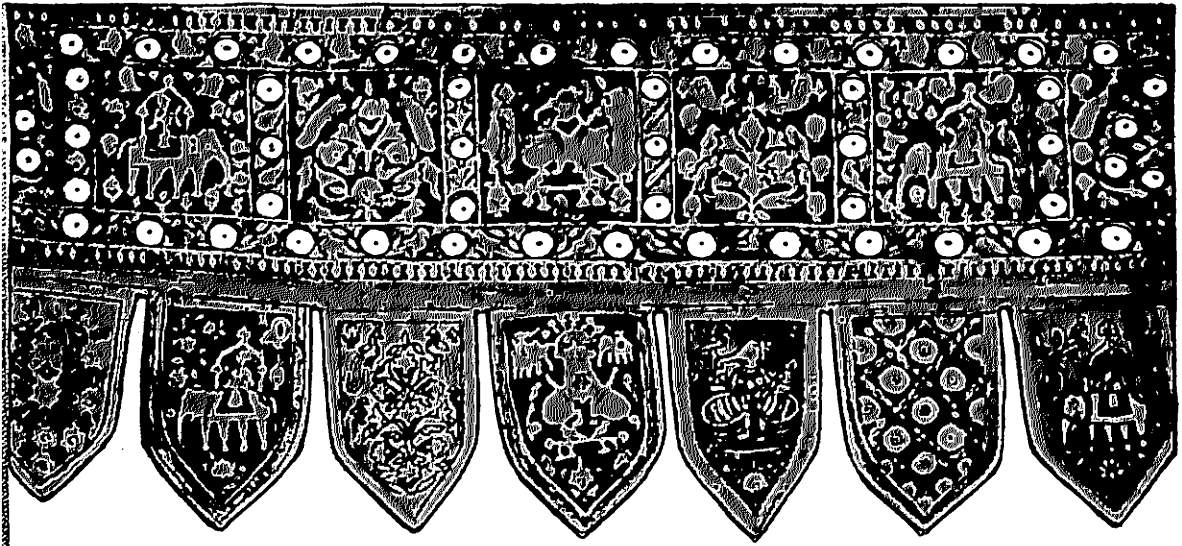
- સંકલિત ગ્રામવિકાસ
- ખેતી અને સંલગ્ન કાર્યક્રમો
- આયોધોગો અને
ગ્રામમાર્ગોનો વિકાસ
- ઝડપી ગ્રામ વીજળીકરણ
- ગ્રામપાણી પૂરવઠા યોજનાઓ
- ગ્રામ આરોગ્ય સેવાઓમાં વૃદ્ધિ
- પ્રાથમિક શિક્ષણનું વિસ્તરણ
- ગ્રામ રોજગારીમાં વૃદ્ધિ
- વધુ જમીનને સિંચાઈ
- સ્થાનિક વિકાસ કાર્યોને
પ્રોત્સાહન
- પૂરક વ્યવસાય માટે સહાય
- ગામડાંને દત્તક લેવા પ્રોત્સાહન
- ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાઓના
કાર્યક્રમોનું વિસ્તરણ
- રૂરલ ટેકનોલોજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
તથા માર્કેટીંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની
સ્થાપના
- કામના ખદલામાં અનાજની
યોજનાનો અમલ.

**ગુજરાતના
ગ્રામજનતામાં
એવળાનો દયકાર**

અભિનવ ગ્રામજનતામાં

માહિતી-ગુજ:૭૬

રંગાઈનો કસબ અને આપણો સાંસ્કૃતિક પારસો

સૌરાષ્ટ્રનું લોકભરત એ લોકનારીનો અમૂલ્યો સંસ્કાર છે. ભરતકલાનું આ આગવું સ્વરૂપ સૌરાષ્ટ્રની શરૂઆત કોમો તેમજ કાંઠિયાવરણ અને વસવાયામાં ખૂબ જ ખીલ્યું છે. કાઠીભરતમાં તોરણ, પછીતપાટી, ખોંતિયા, આકળા, સૂરજ-સ્થાપન વગેરેમાં દેવ, માનવ, પશુ-પંખી વિશેષ ચિતરાય છે; જ્યારે વસવાયા એકાદ અને કાંઠિયાવરણનાં ભરતમાં પાન, લોખોળી, પૂતળી, પશુ વગેરે પ્રાકૃતિક અને ભૌમિક આકારો શોભન માટે હોય છે.

ગોળાં કપડાં પર લાલ ગેર કે પિલાયતી નળિયાને ધસીને સાથે ચોખાના ઝાણા પલાળીને તેનો ભૂડો ધૂંટીને, શાહી કે ધૂંટેલી મેશાથી પ્રથમ

ખાત આલેખાય છે. પછી રોશની સાંકળી વડે આકારોને બાંધવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ ભતભતના રંગોનાં પૂરણાં પૂરાય છે. લોકભરત હીર, આલલાં અને મોતીથી ભરાતું હોય છે. લાલ, લીલો, ગુલાબી અને ભૂરો, - આમ ચાર રંગોનાં હીરનો ઉપયોગ કરાય છે. આલલાં હીરભરતનો એક ઝમકદાર ભાગ છે. મોતીગૂંચણમાં કીડિયાં અથવા ચિડિયાં મોતી વપરાય છે. પાશ્વ ભૂમાં સફેદ મોતી અને તે ઉપરાંત પીળાં, લીલાં, જાંબુડિયાં અને આસામની મોતીનો ઉપયોગ ગૂંચણમાં કરાય છે.

આજે અતુલમાં-તરેહ તરેહનાં રંગ દ્રવ્યો (ડાઈઝ) રાસાયણિક રીતે તૈયાર થાય છે. આ ડાઈઝની મદદથી સુતરાઈ, શણના, ઊનના, રેશમી, આર્ટસિલ્કના તેમજ માનવ સર્જિત સિન્થેટિક કાપડથી માંડીને ચામડું તથા કાગળ પર ખુબ સુંદર રંગકામ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત અતુલ ડાઈ ઈન્ટરમીડિએટસનું ઉત્પાદન કરે છે, જેની મદદથી ડાઈઝ તથા સફેદને અધિક દબાવવા કરી દેનાર ઓપ્ટિકલ વ્હાઈટનીંગ એજન્ટ બનાવી શકાય છે.

“રંગે રાસાયણિક, આધુનિક સૌ ચીજો સોહાય,
‘અતુલ’ના સર્વોત્તમ રંગે સૌ કોઈ મોહાય.”

અતુલ—વિરાટ રાસાયણિક સંકુલ

ધી અતુલ પ્રોડક્ટસ લિ.

પો. ઓ. અતુલ, જિલ્લો વલસાડ. Pin ૩૬૬ ૦૨૦ (ગુજરાત).

ફોન : ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪ તાર : TULA, અતુલ,

ટેલેક્સ : ૦૧૮-૨૪૮

Adroit-1332